1

तृतीयस्कंधपत्र १२२

उभयायिनंलोकद्वयगामिनंआत्मानंसोपाधिकंआत्मानमनुयेपुत्रकलत्रादयः येचपश्वादयोरायःधनानि ३९ अ
न्यांश्चपरिगृहान्सुहृदोःसंसारात् अतिपारयेअतितारयामि ४० अभक्तानांतुकदाचिदपिनमोक्षइत्याह ४१ मद्भ्या
दतीन्यत्रमद्भगवतोमत्तोविनासर्वभूतानामात्मनःभगवदादिविशेषणत्रयेणमामसाधारण्येनिरूपितंहितकारित्वंचोक्तं ४२

इमंलोकंतथैवामुमात्मानमुभयायिनं आत्मानमनुयेचेहयेरायःपशवोगृहाः ३९ विसृज्यसर्वा
नन्यांश्चमामेवंविश्वतोमुखं भजंत्यनन्ययाभक्त्यातान्मृत्योरतिपारये ४० नान्यत्रमद्भगवतःप्रधानपु
रुषेश्वरात् आत्मनःसर्वभूतानांभयंतीव्रंनिवर्तते ४१ मद्भयाद्वातिवातोयंसूर्यस्तपतिमद्भयात्
वर्षतींद्रोदहत्यग्निर्मृत्युश्चरतिमद्भयात् ४२ ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनयोगिनः क्षेमायपाद
मूलंमेप्रविशंत्यकुतोभयं ४३ एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांनिःश्रेयसोदयः तीव्रेणभक्तियोगेनम
नोमय्यर्पितंस्थिरं ४४॥इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेपंचविंशोध्यायः २५ ॥

ऐश्वर्यंस्फुटयतिमद्भयादिति भीषास्माद्वातःपवतेभीषोदेतिसूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्युर्धावतिपंचमइति ४२
मद्भक्ताएवमोक्षंयांतीत्यत्रसदाचारंप्रमाणयतिज्ञानेनेतिउपसंहरति एतावानिति ४४ मय्यर्पितंमनःस्थिरं
भवतीतियत्तदेतावानेव ४४ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांतृतीयस्कंधेपंचविंशोध्यायः॥२५॥षड्विंशेतुप्रकृत्यो
स्तुविवेकाद्योपवर्ण्यतेमार्गेणसर्वभावानांजन्मलक्षणभेदतः १ ॥

प्रसन्नानि वक्त्राण्यरुणानि लोचनानि येषु तानि मद्रूपैः साकं सह नित्यं परमेश्वरानुभवं सखेव भक्त्याधिकमिति भा
वः ३५ आत्मानंदस्वरूपं भावीत्याह तैरिति दर्शनीया अवयवा नेत्रादयो येषु तैः हृतआत्मा
चित्तं येषां हृता आकृष्टाः प्राणा इन्द्रियाणि येषां तान् भजतः अनिच्छतः इच्छाहीनानपि अण्वीं गतिं मुक्तिं प्रयुङ्क्ते
प्रापयति केः सः प्रेन्हें तान्मानः उदारैर्विलासैर्हासैः हैर्विलासैर्लीलावामं मनोहरं सूक्तं मधुरभाषणं ३६
विभूत्यादिकं चातत्राधिकमित्याह अथो अविद्यानिवृत्यनन्तरं विभूतिं सत्यलोकादिगतां भोगसंपत्तिं अणिमाद्यष्ट

तो

पश्यंति ते मे रुचिराण्यंब संतः प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणी
यां वदंति ३५ तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्ति
रनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुंक्ते ३६ अथो विभूतिं मम मायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनुप्रवृत्तं श्रियं भा
गवतीं वास्पृहयंति भद्रां परस्य मे ते अश्नुवते तु लोके ३७ न कर्हिचिन्मत्पराः शांतरूपे नंक्ष्यंति नो मेऽनिमि
षो लेढि हेतिः येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टं ३८

गमैश्वर्यं अनुप्रवृत्तं भक्तिमनुस्पृतं प्राप्तं मायि भागवतीं श्रियं च वैकुंठस्थां संपत्तिं नास्पृहयंतीति यद्यपि नस्पृ
हयंति तथापि ते तां सर्वां मे लोके वैकुंठे अश्नुवते प्राप्नुवंत्येव ३७ ननु तर्हि लोकान्तरवत् विशेषात् स्वर्गादिवत् नाशो भा
व्यतां कदाचिद्विनाशः स्यात् अत आह न कर्हिचिदिति हे शांतरूपे अंब मत्पराः कदाचिदपि न नंक्ष्यंति
भोगहीना न भवंति अनिमिषो मे हेतिः कालचक्रं येनालेढि न ग्रसति तत्र हेतुः येषामिति सुतस्वरूपस्य
यः स्नेहविषयः सखा विश्वासास्पदं गुरुः दिव्योपदेष्टा सुहृत् हितकारी इष्टं दैवमिव पूज्यः एवं सर्वभावेन मां ये भजं

अस्यावरणविक्षेपशक्तिभेदेन द्वैविध्यात्तत्रावरणप्रधानात्मिकैव जीवोपाधिरविद्या विक्षेपप्रधाना त्वात्मैव मायापरमे
श्वरोपाधिः पृथक् जीवेश्वरोपाधित्वेनेति भेदः तत्र यः प्रकृत्यविवेकेन संसरति स जीवः यस्तु प्रकृतिं वशीकृत्य विश्व
सृष्ट्यादि करोति स परमेश्वरः शरीरादिकार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः स ईश इति यद्रूपी मायया जी
वोपाधयः तत्र प्रकृत्यविवेकेन जीवस्य संसारमाह सप्तभिः स एष इति पञ्चभिः सूक्ष्मामव्यक्तां दैवीं देवस्य वि
ष्णोः शक्तिं लीलयोपगतां स्वेच्छयैवाभिपद्यते इत्यन्वयः ४ तस्या लीलामाह गुणैरिति ज्ञानं गूहतीति ग्राहणोत्ती

स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः । यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥ ४ ॥ गुणैर्विचि
त्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः । विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ॥ ५ ॥ एवं पराभिध्यानेन
कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् । कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥ ६ ॥ तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यं च
तत्कृतम् । भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥ ७ ॥

तिरोधानगूहा तयाऽज्ञानप्रवृत्तिः अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा जनयन्तीं सरूपाः अजो ह्येको जुषमाणोऽनु
शेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः इति श्रुतेः आत्मानं विस्मृतवान् ५ पराभिध्यानेन प्रकृत्यध्यासः अन्य
स्मिन्नन्यधर्माध्यासोऽभिमानः अध्यासः अनात्मधर्माध्यासः तेन प्रकृतेर्गुणैः कर्मसु क्रियमाणेषु कर्तृत्वमात्मनि मन्यते ६ त
दिति कर्तृत्वमननमेवास्य पुरुषस्य संसारः भवति अकर्तुरेव सतः कर्मभिर्बन्धः दुःखमन्यकृतं तस्यैव कर्मवश्यत्वेऽभो
गपारतन्त्र्यं निर्वृतात्मनः स्वतोऽनात्मकस्यैव संसृतिर्जन्ममृत्युप्रवाहः प्रकृत्यविवेककृतमेतत्सर्वं भवतीत्यर्थः ७

3

धाताप्युज्ञाययत्प्रोक्तं तत्त्वेभिन्नाम्नातेन यत् मात्रे सांख्येन तदा धर्मात्मे प्राधान्येनाह तत्त्वविरक्ततत्त्वाम्नाये यत्प्रववदतिसं
ख्यामक्तियोग इति त्रयमुक्तं तत्र भक्तिमुक्ता इदानीं सांख्यमाह अथेति १ ननु भक्तिरामत्त्वातादेव न तत्त्व
लक्षणज्ञानात् तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीति श्रुतेः अत आह ज्ञानमिति यदात्मदर्शनरूपं ज्ञानं अत एव हि
हृदयग्रन्थिभेदनं अहंकारनिवर्तकं प्रकृतिवियोगानिःश्रेयसमिति सांख्यानिःश्रेयसप्रयोजनाय यदाहुः
तत्ते वर्णयामि तत्त्वलक्षणज्ञानादेव विविक्तात्मज्ञानं भवतीति भावः २ तत्र पुरुषलक्षणमाह अनादिरिति आ
त्मा पुरुषः परिपूर्णः शान्तः इति कोऽसौ वा तत्र प्रत्यक् प्रतिलोमं धाम तेजः स्फूर्तिर्यस्य तत्त्वाणि कथं तेनावर्तयति अना

श्रीभगवानुवाच अथाते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्रकृतेर्गुणैः
१ ज्ञाननिःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनं यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रन्थिभेदनं २ अनादिरात्मा पु
रुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितं ३

दिरिति अपघप्रकृतिसूक्ष्माकिंति न प्राचीनत्वेन सेव्यमानदवयवलब्धेर्नो भावात्कार्यतः तदुपलब्धेः महद
दादि तत्त्वकार्यं प्रकृतिर्विविधरूपं स्वरूपं चानिर्गुणत्वादेकात्मा तदंशुरूपादिहेतुमत् प्रकृतिरहितमतः
तिवेदरूपं सत्त्वादिकं यत्र तत्प्रकृतिः परः अतो ज्ञानादिगुणाव्यवस्थापयतीति निर्गुणः तानेतत्
स्वरूपमेव मीमांसकाः अभिमतं ज्ञानं विस्वरूपं बाह्यमपि स्वयंज्योतिः अन्येनैव प्रभाकराभिमतं ज्ञानाधार
त्वेन स्फुरणमपि निरस्तं स्वयंज्योतिर्हेतुः विश्वं येन समन्वितं प्रकाशमानमिति शेषः एतेरेव हेतुभिः पुरुष

[illegible]

अत्मनो ऽन्तःस्थानामिथः स्वमानेन नित्यं मिथुनीभावः तत्प्रति विविधरूपकर्मभिः तत्तद्रागमात्रवर्णितैः भोगाशा-
भोगो ऽभिलाषः पापादि प्रसवस्त्ववतादेहेन ४७ अनुपचितेन हि मायाप्रोक्तेनेश्वराक्रोधादिद्विषन्तो ४८ तेऽक्षया
क्रोधादिद्विषन्तो ऽप्रमत्ततमस्तम्भाहङ्कारात् येकेषाग्रहीयत अच्युतात्मनः हृयोजाताः प्रसर्पन्तः पापादाघाकुंचनैः अ-
वलितास्तस्मात् सर्वापत्तैव एव अज्ञानभवतिः तृतीया अतिवैभवं तत्त्वार्थः भोगवतीजातत्वात् भोगा

मिथुनीभूय मायायां तस्यैवोत्थितकर्मभिः । देहेनैव भोगवता ख्यायानो बहुचिन्तया ४७ सर्वोत्-
पत्तिक्रोधाद्यास्म सर्जन्हा तद्गुः ४८ येऽक्षयेनाक्षताः केशा अक्षयाऽभ्योजाति वै ४८ सर्पाः प्रस-
र्पन्तः ख्यानाना भोगात्कण्ठाः ४९ सग्रात्मानं मन्यमानो ऽक्षतं तत्त्वमिवात्मभूः तदा मन्या-
न्सम सर्गान्तिमनसालोकभावनात् ५० तेभ्यः प्रोत्पद्य जन्मीये पुरे पुरुषमात्मनः तान्दृष्ट्वा य-
ज्ञहर्षः प्रथमान्मः प्रजापति ५१ अहोऽपतज्जगात्स्मरष्टः सुकृतं वत तत्कृतं प्रतिष्ठिताः क्रियाय-
स्मिन्साकमन्नमदामहे ५२ ॥

नपण्णालोकदृर्विभ्नीर्णं वैकपुनापेत्रं सर्वैवचनेन्द्रक्रोधयोगात् क्रूराः भ्रामवातिः जातिभेदः सर्पं मिति जाते
अभिज्ञाः ४९ यदा मन्यमानो ऽभूत्तत्तदा मनन्तः सर्गो ५० तेभ्यस्त्रीयं पुरुषाकारं पुरं देहं अत्रात्पहृज
हर्षोऽनात्मन्वत् ५१ तेनयाकृतं सुकृतं तत्समाहुः यस्मिन्नात्मसर्गो क्रियाग्निहोत्राद्याः अतोऽस्मिन्नवयं स-
हैसाकं महान्नेहविर्भागादि अदामहे भक्षयामहे अदाम भक्षयामहे अन्नम् ५२ ॥ ताम:

ज्योत्स्नाचन्द्रिकारूपेण पवनपर्वादिगणाः विश्वावसुप्रमुखा गन्धर्वा येषु ४१ आत्मनस्तेन्द्रियाणां आलस्येन
नाशमूलं कं धात्वीत्येनेत्रे मीलितवान् ४० इन्द्रियाणां विक्लेदः स्वाभावयतां निरोधप्रचरत्तेयेनेन्द्रियविक्ले
देनहेतुना उच्छिष्टोऽश्वमतः प्रभूतवान् धर्षयतीति भीतान् कुर्वन्तीति स्मृता दिग्गाणां तस्मादप्रचरतीति सर्वतोभिकारोऽ
स्मादहेतोर्निरस्तानां दीनानां नृत्याचर्यातं विध्वंसनार्थं कृतमिति अनेकवत्ति ४२ पञ्चेतेषाम् एकरूपेण आत्मनः सर्गो

विसर्जनं तनुस्तानवे ज्योत्स्नाकान्तिमती प्रिया तपवचारुपुः प्रीत्या विश्वावसुप्रमुखा मा: ४१ स्पृष्ट्वा
भूतपिशाचांश्च भगवानात्मनस्त्विषा दिग्वाससो मन्त्रकं धात्वीत्यत्र मीलियद्दृशो ४० जगद्भुः त
दिक्षु उच्छिष्टान् जृम्भाणान्योनिः स्तन्यभुः श्रमाः निद्रामिन्द्रियविक्लेदो यया भूतेषु दृश्यते ४२ येनोच्छिष्टान् धर्ष
यन्ति तमाद्यप्रचरतिम् ऊर्जस्वन्तं मन्यमान आत्मानमग्रमाक्षजः ४२ साध्यानागान् पितृगणान्
गोतश्वानामुजत्प्रभुः तमात्मसर्गं तेकाय यं पितरः प्रतिपेदिरे ४३ साध्येभ्यश्च पितृभ्यश्च कवयो यद्वितन्
वते सिद्धानविद्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोऽसृजत् ४४ तेभ्योऽददात्तमात्मानमन्तर्धानाख्यमद्भुतं स
किन्नरान् किम्पुरुषान् प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः ४५ मानयन्नात्मनात्मानमात्माभासं विलोकयन्
तेनतञ्जगृहुरूपं त्यक्तं यत्परमेष्ठिना ४६ ॥

यस्मात् ४२ तेभ्यो ये धनकायेन संप्रदानन्तु निमित्तेन च हव्यकव्यरूपेण कव्यः कर्मकोविदाः साध्येभ्यः पितृ
भ्यश्च पितृरूपेभ्यो वितन्वते श्राद्धादिना हव्यकव्यं च ददाति ४४ तिरोधानेन दृश्यत्वेऽसत्यपि ग्रन्थानपानीनि
ग्रन्थात्म्येन प्रतिबिम्बेन ४५ आत्माभासं प्रतिबिम्बमात्मनात्मनो मनः प्रतिबिम्बदर्शनः संदर्शयिता कारणा

सहस्राणां समा दश सहस्राणां संवत्सरान् इत्यर्थः ६ ततः तस्मिन् तपसि क्रियायोगेन पूजाप्रकारे
णाप्रपन्नेभ्यो भक्तेभ्यो वरदाशुषं ददातारं ७ शाब्दं वेदैकवेद्यं यद्ब्रह्म तन्मयं वपुर्दधत् तं प्रत्यात्मानं द
र्शयामास ८ स कर्दमः तं खेऽवस्थितं दृष्ट्वा मूर्ध्ना क्षितौ अपतत् गीर्भिश्च अभ्यगृणात् इति चतुर्णां

मै सृजस्वेति भगवता कर्दमो ब्रह्मणोदितः सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां समा
दश ६ ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषं
७ तावत्प्रसन्नो भगवान्पुष्कराक्षः कृते युगे दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः ८
स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्पलस्रजं स्निग्धनीलालकव्रातवक्राब्जं विरजोम्बरं ९ किरीटि
नं कुण्डलिनं शंखचक्रगदाधरं श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणं १० विन्यस्तचरणा
म्भोजमंसदेशे गरुत्मतः दृष्ट्वा खेऽवस्थितं वक्षःश्रियं कौस्तुभकंधरं ११ जातहर्षोऽपतन्मूर्ध्ना क्षि
तौ लब्धमनोरथः गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्मा कृताञ्जलिः १२ ॥

सत्वयः पद्मोत्पले दिनरात्रिविकासिसितानां पद्मानां उत्पलानां च स्रक् यस्य तं स्निग्धानीलाश्चये
अलकाः तेषां व्रातो वक्त्राब्जे यस्य ९ श्वेतोत्पलं क्रीडनकं यस्य मनःस्पर्शं मनस्याह्लादजनकं स्मितमी
क्षणं च यस्य तं १० वक्षसि श्रीर्यस्य कौस्तुभः कंधरायां यस्य ११ प्रीतिः स्वभावः स्वतः सिद्धो धर्मो
यस्य तथाविध आत्मा मनो यस्य १२

कायस्य स्वष्टिमन्त्राः ऋषीणां सृष्टिमाह तपसेति विद्या उपासना योगो प्राणायामादिः सुसमाधिः वैराग्येण युक्ता समाधिः तेन युक्तः हृषीकेशः सर्वेन्द्रियः सन् ऋषिर्ब्रह्मा ऋषीन्प्रजाः ससर्ज ५३ किं तद्देहस्यांशमदात्तत्राह यत्समाधिश्च योगर्द्धिश्च तपश्च विद्या च विरक्तिश्च विद्यन्ते यस्मिंस्तत् ५४ इ-
ति श्रीभागवते तृतीये विंशः २० एकविंशे तपो विद्यातो ध्यातेन तदविस्तृना कर्दमस्य मनोः पुत्र्या विवाह

तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना ऋषीन् ऋषिर्हृषीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजाः ५३
तेभ्यश्चैकैकशः स्वस्य देहस्यांशमदादजः यत्तत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ५४
इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे विंशोऽध्यायः २० विदुर उवाच स्वायंभुवस्य च मनोर्वंशः पर-
मसंमतः कथ्यतां भगवन्यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः १ प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य हि
यथाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीं २ तस्य वै दुहिता ब्रह्मन्देवहूतीति विश्रुता पत्नी
प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ ३ तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ससर्ज
कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ४ रुचिर्यो भगवान्ब्रह्मन्दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः यथा सस-
र्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीं ५ ॥

हृष्टेनोच्यते पप्रिरषधीचके १ धर्मं महीं च यथा जुगुपतुः रक्षतः तन्मे वद इति तृतीयेनान्वयः ३२
योगलक्षणैः यमादिभिर्युक्तायां कतिधा वीर्यं ससर्ज कति पुत्रानुत्पादयामासेत्यर्थः ४ मनोः कन्या-
माकूतिं प्रसूतिं च भार्यां लब्ध्वा यथा भूतानि ससर्ज तच्च वदेति चकारस्यार्थः ५ ॥

श्री. भा. टी. १५

ननु तर्हि इश्वरार्थमेव किं न भजन्ति प्रविधिविकारादि न्यायेन प्रणीयमानेन प्रजापतिः तस्य वयमा नवते यस्य कार्यका
मस्तस्य लोकः पशवः कृतः [illegible] किल लोकानुगतः न भवबलिं हरामि कर्मणा यीन्वदाता
प्रणवं प्रविभिन्नमिषाय कालात्मने तस्यैव भावार्थः इति वक्ता तस्मात्वर्थः न केवल लोकानुगतो वहामि कि
न्तु स्मरण यथा प्राकरणार्थमिति कुलेश्वके प्रतिनिमिषाय तिकालात्मक [illegible] कर्म करोमीत्युक्तं पतन्तु
भवेत्तद्भाना तीता स्त्रीत्वा हस्ताभ्यां लोकान् कामाभिमतान् [illegible] विवेकेनाति विद्युनः कर्म नेशन
मादयानन्दिना नाम्ना [illegible] तपः [illegible] तानावाहत्य [illegible] नाबातः कथान्तरे वशीभूतः संसार

प्रजापतेस्तु वचसाधीशनेमो लोकः किल यो कामहेतोनुबद्धः अहं च लोकानुगतो
वहामि बलिं च शुक्लानिमिषाय तस्मै ॥ १२ लोकाश्च लोकानुगतान् पशूंश्च हि
त्वा श्रिताः ते चरणातपत्रं परस्परं त्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्माः
न ते नरान् [illegible] अथोऽप्यरेश्वरेश्वरावीत्रिशते बहि पर्वं वस्तं [illegible]
मिकालहानानगरादिस्थिपथावत ॥ १३ ॥

विस्मायकानात पीयूषं [illegible] कातात् तेन निर्यापिता विलापिता देहधर्माः क्षुत्पिपासादयो यैः ते क्षामिकृतो
न्वरुः ॥ १३ ॥ [illegible] कालचक्रं नगरादि [illegible] ज्ञात्वा प्रत्युदक्षिप्तं पथा [illegible] भवति
कथं भवन्तं प्रजानन्तु [illegible] तस्य [illegible] भ्रमणशीलत्वात् उपचारेण
भ्रमि [illegible] निर्देशः [illegible] मासर्तुसंवत्सरांशादि [illegible]
[illegible] [illegible] कालः [illegible]
संतिष्ठन्त्यवीतिचान्मे [illegible] तिनाभयः [illegible] तिवस्मकालहोनतः [illegible]

१५

वेत्ति तद्गुहेषु एषां स्रुवादिभिः समग्रमन्त्रनिषत्त्ववदर्शनात् यथा तोः संनिदधानाफलं ज्ञातमेव निर्वेदर्शनमेवमस्य
फलं निमृष्य पादयति यस्तवदर्शनेन सह हृदयस्था मुमाया प्रतिपक्षकं वेत्ति समाधिः पृष्ठः अधिगतो यो यायैः ते अपि स
कामभक्ता निगदितम् इह १३ हे ईश पञ्चकामसाक्षिरेव विस्मृः तेषां कामानांस्तवात्पत्ये तन्मात्र पापान् हृद्यपयः नप

अपिचित्वात् त्वद्भवता यत्र विलसन्ति भुवनेषु गोः संनिधिग्रस्तेषां स्तवदर्श
नार्यः यत्र पुनेत्रम्ममिरी स्वस्तिरस्मात् तत्र गोऽन्नेयोगाः १३ ना
मतेषामानन्दं हे भगवन्कामकं मुख्यापि शुभाचारमाह्वयते स्वकीयानन्तः १४
येमानयन्तेऽह तत्र पश्यत्तत्वदा पदि स्वभवति धूमेन इत्यादि कामलवा
नेषां तर्षा शुभ्रकामानि स्वतो विस्मृः १५ तथात्मा स्वपतेः कामः प
मानशालानाथ पश्येत् उपस्थितानि निमषोद्भवलेन्द्रियेषु
यः कामस्तु तोऽक्षिरव १५ ॥ साम० ॥

तत्समादां तिरस्कृतामते तेनतेषां तान्कामानपि प्राप्तिस्तादि यः सकामान् निरामयोहम पिनाद्भवपवेसा
इत्यनपेक्षेति १४ गृहमेषाः दशाश्रमः तस्ये तु निरवमेषां ध्यानांप्रीतो कामः प्रतिपन्नेत्रिन्न कामस्याधिप
स्यकल्प्यश्वमस्यतवमरलेम गृहणेत्रिता तत्र उपागतोऽस्मि तत्तु कामात्सर्वंमन्यान् मयिपक्षस्ततान यतः प्रबोध

पंचमस्कन्धटीकायां १५

श्री भा तृ टी ७५

अमृतं केशवं केशवं प्रेमस्मितालोकमीक्षणोन्विभ्रमं तीभ्रूर्यस्य २२ चैत्रं हार्दं भावं मे मयास्मा योजि सम्यक् हितं यदर्थं पवाहं समर्चितः २३ तन्न यि संगृभितः संगृहीतः एकाग्रीकृत आत्मा चित्तं येषां तेषां पर्यन्तं मदर्हणं त्वाहं वस्तुतः निस्त्रैगुण्यं मृषा निष्फलं न स्यात् २४ विख्यातमंगलः प्रसिद्धयशाः

ऋषिरुवाच॥ इत्यव्यलीकं प्रणुतोऽब्जनाभस्तमाबभाषे वचसामृतेन सुपर्णपक्षोपरि रोचमानः प्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः॥ २२॥ श्रीभगवानुवाच॥ विदित्वा तव चैत्यं मे पुरैव समयोजि तत् यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाहं समर्चितः २३ न वै जातु मृषैव स्यात्प्रजाध्यक्ष मदर्हणं भवद्विधेष्वतितरां मयि संगृभितात्मनां २४ प्रजापतिसुतः सम्राण्मनुर्विख्यातमंगलः ब्रह्मावर्तं योऽधिवसन् शास्ति सप्तार्णवां महीं २५ स चेह विप्र राजर्षिर्महिष्या शतरूपया आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्वो धर्मकोविदः २६ आत्मजामसितापांगीं वयःशीलगुणान्वितां मृगयन्तीं पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभो २७ समाहितं ते हृदयं यत्रेमान्परिवत्सरान् सा त्वां ब्रह्मन्नृपवधूः काममाशु भजिष्यति २८ या त आत्मभृतं वीर्यं नवधा प्रसविष्यति वीर्ये त्वदीये ऋषय आधास्यन्त्यंजसात्मनः २९ ॥

अ[illegible] दिनेनतृतीयस्य २५ हे विप्र महिष्या सह २६ यत्र यस्यां भार्यायां समाहितं प्रभिसंधानेन स्थितं नृपवधू राजकन्या २८ नव धीर्यं आत्मनिभृतं धृतं या प्रसविष्यति सा भजिष्यति वीर्ये वीर्यप्रसूताः कन्यास्त्वदंशजस्य आत्मनः तत्र नाधास्यति २९ ॥

ननु नित्यापि त्वदासीनेऽसौ किं याचते तत्राऽपि मायया विश्वस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वात्तत्त्वमेव याच्य इत्याह स्वयमेक
एव सन्नपि आत्मन्यधिकृतया योगमायया हेतुनायाः स्वीकृताः शक्तयः सत्त्वाद्यास्ताभिरदः विश्वं सृजसीति
न साधनानपेक्षत्वेन हेत्वान्तः यथेति ११ यद्यपि मायकत्वात्तन्नैव विषयस्त्वं तदात्तेनेष्वमितत्वात् पादभि
प्रायात्तु मोक्षणान्तत्वेपादस्येत्याह हे अधीश नोऽस्माकं भजतां भूतसूक्ष्मरूपं पदं शब्दादिविषयस्त्वं मायया
तनुषे विस्तारयसीति यत् यद्यपीप्सितं न भवति तथापि मदनुग्रहाय त्वत्सम्बन्धाच्च यापाकरणान्तरमेवा

एकः स्वयं सन् जगतः सिसृक्षया द्वितीययात्मन्नधियोगमायया सृजस्यदः पासि पुनर्ग्रसिष्यसे
यथोर्णनाभिर्भगवान्स्वशक्तिभिः ११ नैतत्त्वाधीशपदं तवेप्सितं यन्मायया नस्तनुषे भूत
सूक्ष्मं अनुग्रहायास्त्वपि यर्हि मायया लसत्तुलस्या तनुवा विलक्षितः १२ तेनात्मतापोपरता
क्रियार्थैर्मायया वर्तितलोकतन्त्रं नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपादसरोजमल्पीयसि कामव
र्षं १३ ॥

एवमाश्रयभवतीति सम्बन्धः आदौ विषयस्त्वं तेविस्तारयसि पश्चादपवर्गं यथा चोक्तं जायमानो हवै ब्रह्मणः
त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः इति यर्हि यतः मायया
अपि किं न स्वलसन्त्या तुलस्या युक्तः सौन्दर्यादिलक्षितस्तेभ्यो नमस्कारादिदर्शनेनयतोभक्तिमुक्तिप्रदमित्य
र्थः १२ तं त्वां भक्तिमुक्तिप्रदं नमामि अभिमतं त्वदीयमेतैः अनुभूयमानेनोपरताः क्रियार्थैः कर्मफल
भोगार्थैर्मायया वर्तितं लोकतन्त्रं व्यवस्थापकरणं येन अतः
सकामैर्निष्कामैश्च नमनीयं पादसरोजयुगलं यस्य तं त्वां अल्पीय
सि सकामेऽपि भजमानाय कामान्वर्षसीति तथा तं १३

श्री भा टी १९

यातकौमाः सौवर्णाः परिकरा यस्मिन् तेरथे आस्यायउहितं यो योऽप्यवगान्वेषणार्थं महीं पर्यटन् ३६ हेम
धन्वन् विड्यद्दृःतन्मैवधामाम्रार्जापमानेदेश्राश्रतिदर्शायितेआश्रमेवर्णायतियस्मिन्निमादिमृगभिः
३७ श्रपङ्केकर्दमे ३८ शिवमासीमस्मृतवत्स्याद्दजलेयस्मिन् ३९ कूजंतःपुण्याःमृगाद्विजाश्चयेषुतैः

मृदुःस्पंदनमास्थाययातकौमपरिच्छदे अरोऽप्यन्वोऽहितंसमभार्यःपर्यटन्महीं ३६ तस्मिन्न
धन्वन्नद्दूलिभयाचान्यत्समाहितान् उपाययावाश्रमपदं मुनेःपातनामस्यतत् ३७ यस्मिन्भाव
तीनेआम्रपनसाम्रविटपः कपयासोपवीतमप्रपत्रैरर्पितयाभूषां ३८ तत्रैवविट्समयोनामसर
स्त्यापवित्रिते पुण्यपेशिवामृतजलंमहर्षिगणासेविते ३९ पुण्यपङ्कमलताजालैःकूजत्पुण्यपक्ष
गद्विजैः सर्वर्तुफलपुष्पाद्यैर्वनराजिश्रियान्विते ४० मत्तद्विजगणोद्घुष्टेमत्तभ्रमरविभ्रमे
मत्तबर्हिनटाटोपमाकूर्यन्मत्तकोकिले ४१ कदंबचंपकाशोककरंजवकुलासनैः कुंदमो
दाययुरजैःपनपौतरलंकृते ४२ कारंडवाःहंसवहंसैःक्रौञ्चैःजलकुक्कुटैः सारसैश्चक्रवाकैश्च
चकोरैश्चवल्गुकूजिते ४३ ॥

पुण्यपङ्कमलतानांजालैःसमूहैःयुक्ते ४० पुष्टेनादितेमत्तभ्रमराणांविभ्रमोविलासोयस्मिन् मत्तवा
र्हिणांमयूराणांनटाटोपोनृत्यसंभ्रमोयस्मिन्प्रावृष्येणःकोकिलायस्मिन् ४१ कदंबादिभिर्वृक्षैरलं
कृते ४२ कारंडवादिभिःपक्षिभिर्वल्गुयथास्यात्तथाकूजिते ४३ ॥ राम ॥

निर्देशामात्रामनुधानमः शुद्धमन्त्रः तीर्थपात्रेतेन दानेन लभ्यते मयि समर्पितं सर्वकर्मफलं तत्पुर्यः २१ गाढे
स्पृहयां कृतात्मनां यामेन ग्रंथन्नामयि आत्मानं न याच मह्नं रूपकीभूतं तं दत्यामि २२ प्रत्यग्भूतेषु ग्रंथेन मे वे
धुते [illegible] यते आविर्भवतीति प्रत्यगात्मनः समस्तं त्वान यापरिवीक्षितात् २३ अघोषैः जपामंत्रादिसिद्धेष्व
रैः अभिष्टुतः सिद्धमार्गैः वैकुंठमार्गं यमस्य यद्धाम अशेषसिद्धेश्वरामिष्टुतः वामो मिद्धेश्वरपते यतिसिद्धर्मं

तेच मम स्यान्नुधीयनिर्देशमेयुधानमः मयि तीर्थं कृतापोषक्रियायां मां प्रपन्नस्यते २१ त
नादयां च जीवेषु दत्वा च भयमात्मवान् मय्यात्मानं समङ्गमाहृत्य स्यात्मनि चापि मां २२ मै
मचाहं स्वोपाकलयान्वधीयेतामहात्मने नवदेवेद्वेवकृयाप्रोच्यानुसंहिता २३ मैत्रे
य,न्धार पर्वतं मन्त्रभाष्यात्मभावान्म्रयमानतः नामासविद्धस्मरमः समस्तत्यापरिश्रितात्
२२ निरीक्षतं तत्स्यय्यमानवोभसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गैः आकाशीयन्यत्रपेंद्रपत्रेकृत्वापि
तं लोमक्षीणां मास २४ अपराश्रयितं श्लोकं वदे मोभगवान्नमपि आलोकमिविद्धस्मितका
लेमतिप्रालयन्न २५

गंत्वयये पुत्रमर्घेसंगतः नमस्पतेलकृष्णीं अभिव्यक्तं मासाकार्यायन् पुत्रहृदयेनतेयपत्राविति कृतेःउच्चा
रितेलोमैच मामाधारम्भतां कृशांमस्तनायेष्वावितलोमस्रात्मेति सूतेः समासपादेवाचारितः लोमशः
श्रीयः समस्तायोयस्मात्स्वतीति २५ तंकालंपाराभ्येःस्मृतंप्रतीतमाता २५ ॥

श्री॰
भा॰ तृ॰
टी॰
११

नयदेतिपञ्चानामन्वयः यद्यप्यधर्मनाशार्थं सर्वतः पर्यटनं तव श्रमो गार्हस्थ्यागमनं न सम्भवति न त्वाशिर्विशेषका
र्यं तु देशितत्र्य आत्मानमिति निजेरं नपश्चाद्यथा गाण्डीवं अर्पितं नायस्य नः धर्माद्यन्तं यदा भुवो मण्डलं न पर्यटति तदा
सेतवो भिद्येरन्निति विनाशयाणां मनयः विस्फूर्जन् नादं कुर्वन् चण्डः कोपः दण्डयत्येवं ५२ स्वसैन्यस्य चरणैः क्षुण्णं मण्डलं यद्वा
५४ वर्णाश्रमाणां निबन्धनैः सेतवः ५५ निरङ्कुशैः नृभिर्विभिन्नः अतः शयाने निश्चेष्टे ५६ निर्व्यलीकेन

न यदा रथमास्थाय जैत्रं मणिगणार्पितं विस्फूर्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्नघान् ५१
स्वसैन्यचरणक्षुण्णं वेपयन्मण्डलं भुवः विकर्षन्बृहतीं सेनां पर्यटस्यंशुमानिव ५२
तदैव सेतवः सर्वे वर्णाश्रमनिबन्धनाः भगवद्रचिता राजन्भिद्येरन्बत दस्युभिः ५४
अधर्मश्च समेधेत लोलुपैर्व्यङ्कुशैर्नृभिः शयाने त्वयि लोकोऽयं दस्युग्रस्तो विनङ्क्ष्य
ति ५४ अथापि पृच्छे त्वां वीर यदर्थं त्वमिहागतः तद्वयं निर्व्यलीकेन प्रतिपद्यामहे
हृदा ५५ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे एकोविंशोऽध्यायः मैत्रेय उवाच ५६
एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयो मुनिं सव्रीड इव तं सम्राडुपार
तमुवाच ह १ ॥

नमस्ते वंशप्रतिपत्तिमार्गं हीं ऋर्भरे ५६ इति श्रीभागवतार्थदीपिकायां तृतीये एकविंशः द्वाविंशे कर्दमाद्राज्ञा ग्राह्यदिहेति वि
स्मृता मनुदुहिता देवहूतिः मनुपवर्णते एवमाविष्कृता अशेषा गुणाः कर्माणि चउदयः उत्कर्षो यस्य सततवा
द्द्मनुः सव्रीड इव सत्कीर्तिश्रवणान्तत्रापि स्वागतं प्रश्नावैगौचवानं नमुनिस्तु नावदया तेनि हीति तिरस्कमरीचि कन्यात
था परिचर्येति निस्ता पर्यिष्यन्न गुच्छरस्मन्नदेयः तावदीश्वर एव ह वैमनेव वरं ईश्वरात्ह् उवाच नित्यं हम्भो १ ॥ ११

हरीणां रिभिद्भिन्नैर्नखरैः क्रोधोद्धुरः स्वकाः स्थानविदुःशार्दूलकः सवेऽग्रमर्कटः नद्दिष्टाद्यैर्गोपकुलाः शीर्वानाः सिद्धेवाना
भिः कल्लरीशाः ४३ उत्तोद्भूतानाशङ्कोग्रत्वचार्योपायेन ४४ अग्रपुङ्खगोयस्तेन बहुधाविष्येनमात्र
नस्याभगवतोऽस्याहृतेभावस्यैवमस्तनकलोपमनमयचदृश्यकलाऽन्मवपीश्वनैस्यञ्चवणेनवमातिमने

नखैर्वज्ञीपैः क्रोडैः श्वानिद्धैर्वनकुञ्जरैः गोपुच्छैरीरिभिर्भल्लैः नोऽलैर्नाभिभिद्यते ४४
प्रविश्यतन्नीयवस्थानैरिताः स्वल्पाङ्गाः ह्रस्वशुनिमाशीतैस्तसिन्धुनद्वितापावे ४५
दिव्योत्तमानेवशत्रालपुस्पग्रपुत्रायिरे नालिल्वामभगवतः स्विस्थायामावलोकनात् ४६
नक्षत्राहृतास्तनकलापीशूषश्ववेणनेव श्रोत्रेणुपयपश्यशाश्वतेन्द्रिरिल्लेवीरवासस्तम् ४७
उपमेस्वस्थमलिनेयथास्वेनमस्तृतं श्रयोरन्नपुष्पायातेन्द्रेस्वप्रणतेश्वराः ४८
मृणर्धयाश्रमश्रद्दृणाम्प्रयतेनेत्राविश्यपण शङ्कीनारेणमासीनेस्वप्नेशणश्चन्द्रतिः ४९
नवेद्वक्रमणेरेवसूनासंत्वणायेन वपापश्वासनतायत्रहृदैः शान्तिर्हिपालिनो ५०
योर्धे्शीस्वाश्नंपमर्थ्ययेनसं दूषावित्रिस्थानप्रादेमनस्त्यैश्चक्रायेतेनमः ५१

नपस्यासत्वमेस्तनमाप्यकृश्वशोषुभयते ५१ उपमेस्वस्थमलिनेयोपंगत्वामलिनेन्द्वरदर्शितिशुद्धैर्वत्रिरायाप्रह्नेनेनेतिश्रं
नेमनहात्नतन्तश्रमस्वनमशीलिकप्रयाममलिनदृष्यतेनुसूननदृक्षपाणाश्यालाप्रामद्दनः प्राह्नमोपशणाते ४८ श्री
श्रीभिरभिन्नेयमप्याहृतपालक्तवान् ४९ नेचकृपणायपरिदृनेयिवस्मानेमनुप्याविलिश्चल्माते ५० स्यानेन

त्रिपद्यतो मानपदेः स्वमेतिप्रति स्मारकरणगंकानिरत्नाममसते तिलश्यकन्यानवयोगेपति दर्शने ९ तस्यनीह
सीजरु ॥ उपत स्यस्तुतः प्रास्मस्य विवरस्यप्रति वादः प्रत्याख्याने १२ कीनागंकृपणंमवतत्रगोषापमानेन १४
गस्य प्रावपित्र त्नवयं सउपउत्ताणश्रंमसधारंमा १४ प्रश्नाचंतिमेव्यवकृतंनिश्रुयत्वाकस्मे विस्रतिश्रुनाच

त्रिपद्यतोतानपदेः स्वमेऽपे ऽदिताममम प्रनिकृतिपतिप्रकेवपः शीलगुणादिभिः ९
पदात्तुभवतः श्रीलेश्रुनरूपवयोगुणान् प्रश्रुणागारदारेषुनत्याशीतनानिश्रया १०
नत्यतीकृहिंजाग्रेमा प्रकृयापारूतामसा सर्वान्मनानुरूपानेरूमेपिकुर्कमेह ११
उपतस्य सकामस्यप्रतीवारोनुशास्यते प्रपितिर्श्रुतसंगस्य कामास्तस्यकिंपुनः पद्मप
तमनाहस्पकीनाशमभियावेन तीर्थेनेतयशः स्फीतूमानःस्वावतयास्तः १२ प्रगे
त्याश्रुणवेविदिलिता ह्यार्थसमूपते प्रतस्त्वप्रपकोवाणः प्रागप्रतिग्रहाणाम् १३ इति
श्रुवाव याकृमुह्रोतुकामोरूमप्रममाचनवात्मना प्रावपारूपोसावाषांवेवाहिको
विधिः १४ कामास्मभ्यायमादेवनस्याःपुत्र्याःसमाम्राय विधिप्रतीतः कप्पवेनेनवंपान
द्वियेमत्वेवकामादिपतीमिवप्रिये १६ ॥

नभवतीत्यर्थः प्राप्यः प्रपद्यः मेननः पूर्वविवाहाभावान्मुक्त्वेनइतिवा १५ प्रयातनवेत्वतीतः शाहाणामि
ते स्वप्रज स्यापरूत्तेमयापमेयन्यादिमंत्रप्रसिद्धिः स्वयोगंकात्यायवक्रियंमहणादिशोभा १६ १६

आत्मनः परीक्षया यस्यां मतिर्जाता नो दोमय स्मात्मनः परां प्रीतिः पालनं देव प्रवर्तनं नमेक्ष्य याव त्मानुज्ञा लभ्या
न् २ नम्रामाय ज्ञाला णपालनापच्च त्वेक्षात्मज्ञातिः नयनयज्ञातिः ३ एवं मत्वेव प्रवर्तति सा कौसल्यः सर
सदात्मकः सर्वात्मकः न ख्याप्यते नि दिव्यं यानं विज्ञापयात्म मेव तत्र दर्शनादिकम भिनंदतिनेवनिविभिः ४

श्रीभगवानुवाच अभ्यासेन मनसा हवने शुध्यात्मपरीक्षया कौसल्या तयोर्विमोचे
गशुक्लान लंपदान् २ नज्ञानाया सेनज्ञात्मा स्वेच्छा स्वान्तस्तयोत् हृदयं नस्वहितम
दिव्यलत्वयेमेयाश्ववदते ३ प्रतोदयो त्वमात्मानं अमलतयेवरदतः रक्षितिसा वापोरे
वाः स्वयन्मद्भुवरात्मकः ४ नवुमदर्शनादेव हि रामोमलं मेयायाः यत्नयेभ्यावात्री
स्यायमेस्मासूरितद्वोः ५ दिव्यामभगवान्नुद्युर्ममैयोमएतात्मनो दिव्यापादरजः
स्तदेषोसोमेभवतः शिवं ६ दिव्यान्नयानुपिशोदकनक्षानुग्रहे
महान् गुणान्नेः कर्मरिपोः नैष दिव्यागान्तीगिरः ७ सम
वानुहिंनस्तरूपाधिशिवाममनमलोमम श्रोतम्बदे
सिदौनस्य प्राविनेकृपणाम्नेः ८ ॥

प्रजाप्रदः प्रजेश्वरात्मानादिरूपश्च वनजातीजगतः १ विज्ञापयति भगवानिति सम्यगभिः देहिनः सेदेमपरीक्षेलिन्कः
आत्मा परमात्मा वितं विज्ञापने ८ रामायनमः ९ ॥

श्री० भा० स्कं० टी० १९

समनः श्रुत्वा ग्रनेतां समहिष्यामुत्पन्नमिति निश्चयं ज्ञात्वा २२ पारिबर्हान् विवाहकाले प्रदेयान् स्वभाम्बसाति
चवासांसि च परिब्रह्मदानं गृहेषु स्वल्पानि च २३ गृहाप्रदर्गांसर लायसरगायगता नृप्याचितापस्य श्रीदकेनो
न्मथितः तामिस्रो ग्रापोयस्य २४ तस्मात् विस्मस्य ह्येतदे हेतुग्रबवतेश लिप्तुवन्ने ध्याबः शिलाकेशानाविसिंचन ॥ ४२५

मोनुत्तात्वाव्यवसितं महिष्या उदितः स्फटं नृसिंगुणगुणमुत्थाय दैतेल्यांभस्वितः २२ श्रातस्यामह्नो
रात्री पारिबर्हान् महापनात् देव स्थापयंतात्म्यां स्वाभावाम्सः परिक्ष्वदान् २३ गृहांदृहितं सान्वादस
हलायगात्मध्यः उपश्रुत्य चबाहुभ्यामेता कौतोन्मथिताशयः २४ मुषाज्ञवलादरहस्वनाद्य
कलामुद्गः प्राप्तिं चमेववत्सेन तिलेष्टांदैरदितः शिलाः २५ प्राणमंत्रमनुविवाहनुत्तानासहावुगः
प्रतस्थेरथमारुह्य समभार्यः स्वपुरंन्नयः २६ उभयोऋषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधमोः ऋषीणां
उपशांतानामाश्रमा आश्रमसंपदः २७ तमायांतमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्तात्प्रजापतिं गीतसंस्तुतिवादि
त्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः २८ बर्हिष्मतीनामपुरीसर्वसंपत्समन्विता न्यपतन्यत्रोमाणिपतज्ञस्या
गविधुन्वतः २९ कुशाःकाशाः तएवासन्शश्वद्धरितवर्चसः ऋषयो येः पराभाव्ययज्ञघ्नान्यज्ञमी
जिरे ३१ ॥

ऋषिकुल्ययोरिति ताभ्यां उभयोः तीरयोः आश्रमाः शोभनानस्थे ः ब्रह्मावर्तान् आगतां ब्रह्मावर्तदेशात्प्रजापतिं प्रत्युज्जग्मुः कोसौ
ब्रह्मावर्तइत्यपेक्षायामाह २२ शतद्रुनदी का ... यत्र बर्हिष्मतीनाम पुरीति सा पितुः स्वपत्यपत्त्यपत्त वाराहस्य रोमा
णिन्यपतन्नातियत्रेतिसर्वं यत्र मेधयाचेत २८ बर्हिष्मतीनाम निरुक्तिं ब्रवन्प्रसंगाद्देशमप्रेक्षमाह द्वाभ्यां कुशाःकाशास्य

यां विसो वन्न रूपनत्न मे मोरे रविम ढं म्या ऊ लेवे नो गुस्य ऊ नायों मत्रिं भ्वं शोभायस्या । १५ ललनानालल्लामंभ्यव
णाम्प्तंर्मो मेविनो श्रिपः चरणो पे: नो हस्त्र ह्रमप्पयो गायाउ ख्नपर: उद्यानपारस्य प्रभिंया नोलव पद्मा मा । १६ भनिष्य
स्तीव.निध्या यावरपत्यो नाद्रि: नावस्त्रा हस्युतनं: पंरानव्यामृतिभाषाव्वप: समृघ: नम्भवाहू पावदान्न नोममवतें
गर्भ वि भ्र पानं यद्दाम मान्मवो रेरान्नुत नेनावों पं वि भ्र पा हिंति गृह: र्णयो णाम्न्हस्य त्वाननो सिनस्थ ल्यानगुहेसावे

यांरम्पंश हेक्नु णरं श्चिपोष्यांविश्रीउनोकंउत विद्दलांदी विश्वावनुर्नपनन्त्वाहिमानाहि ले,
नाममेपां ल्लंविमच्छवेना: १७ नोपा र्थ्यं तोल्ललमाललानमम्हेविन्नश्री वाणेरहं णं वस्ताम:
नोरुचपर: स्वमारं कोनानुममेन्त त्र भोभिरा नो १८ भ्रतोभिन्नवेध्यसमपेम स्ताधो यदनेनो
विभ्रपादानन्नोम ग्रतोपमो न्यारमहेस्यमु ल्यानगुहृश्रो कान्वहृमस्य विहिला,
नं १९ यतोभवहिगुभिरंविति:ने स्यास्नतेयत्ववावनिशुते प्रन्मापनोनि
पतिरेवमरंथरंप्रमाणं भगवाननन्त: २० मेरेत्पवाद सउग्रपनविश
रेवावभाग्रप्रामोह्युनसेीमाहिरनाभं पियाय स्नहृलान्मिनशाथि
नेनम्पुलेनवेनोलक्षुभेरवहूम्या: २१ ॥ २१ ॥

स्तुना सात्मकुर्षेणो त्तान् प्रविशिष्टानिरितायहिनाशमार्दीन्यम्रपा भवतिपवें महप्रपेषानमे १९ तनवरपितः अ
पनेरज्ञास्वर्षांववनसम्पासनेयारे यन्हरनि सेस्पास्यतेत्तिरलगया स्पतिवृद्देतिपन्नार्थे हृशायपापकर्माननं
सन्मासम्बमारप्मानां भावेनोकरत्पथे: २० हेग्रपयनाम्मेनो लक्षुभेरवृ पेन्हुतिनपरलाम्पतेसम्बहापुरवेनग्रलो

दिव्या आत्मोत्तविता मानुषाः श्रौत्रप्रभावाः भौतिकाः शीतोष्मादिप्रभवाः वैयासे विदुर तत्प्रत्तानातिपाय
माह यः तिष्ठाणां साधारणाधर्मान् ३८ तस्य यदपत्यं देवहूतिस्यास्तदयं प्रभावे ३९ इति श्रीभागवत
दीपिकायां तृतीये द्वाविंशः २२ त्रयोविंशे तपोयोगनिर्मिते सर्वसंपदि विमाने कामगेयोर्विज्ञातयोरतिः

यः पृष्टो मुनिभिः प्राह धर्मान्नानाविधान्शुभान् नृणांवर्णाश्रमाणांच सर्वभूतहितः सदा ३८
एतत्त आदिराजस्य मनोश्चरितमद्भुतं वर्णितंवर्णनीयस्य तदपत्योदयं शृणु ३९ इति श्रीभाग
वते तृतीयस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः २२ मैत्रेय उवाच ॥ पितृभ्यां प्रस्थिते साध्वी पतिमिंगितकोविदा नि
त्यं पर्यचरत्प्रीत्या भवानीव भवं प्रभुं १ विश्रंभेणात्मशौचेन गौरवेण दमेन च शुश्रूषया सौहृदेन वाचा
मधुरयाचभोः २ विसृज्य कामं दंभं च द्वेषं लोभमघं मदं अप्रमत्तोद्यता नित्यं तेजीयांसमतोषय
त् ३ स वै देवर्षिवर्यस्तां मानवीं समनुव्रताम् दैवाद्गरीयसः पत्युराशासानां महाशिषः ४ का
लेन भूयसा क्षामां कर्शितां व्रतचर्यया प्रेमगद्गदया वाचा पीडितः कृपयाब्रवीत् ५ ॥

दीर्यते प्रस्थिते गमनेनान्तेषु मि १ दंभं कपटं मदं निषिद्धाचरणात्तेजीयांसमतितेजस्विनं ३ देवा
द्गरीयसः दैवादपि गुरुतरात् दैवमपि अन्यथाकर्तुं समर्थादित्यर्थः ४ व्रतचर्यया कर्शितां तत्रापि
भूयसा कालेन क्षामामित्यर्थः ५ ॥

यत्रेति यत्रायजतमनवं सृष्टानं तत्त्व प्रत्यग्रात्मनं स्वैवानुसन्निविष्टः यतो लवान् तेयतत्पुरुषमिति वा मा
गोऽद्यपि भूमिः श्रवतत्रापि तत्स्याने श्रेष्ठमित्युक्तं २ यो वहिष्मतीनाम पुरी मसावनत सर्वसम्पत्समन्विताः
बुभुजे तस्या निविष्टपमवनं प्रविष्टः स्वभोगान् बुभुजे २१ अन्यो धर्मादीनामविरोधेन २२ प्रत्यक्षपुण्य
सङ्गीयनाम कीर्तिर्यस्य तथापि स्वयं हरे स्वकथाः स्वयं भोगान् बुभुजे २३ योगमायामुपहिकमो

ऽगात्काममयं बर्हिष्मती भगवान्मनुः अयजद्यत्पुरुषं लब्धा स्थाने यतो ऽभवत् २ बर्हिष्म
तीनाम विभुर्यां निर्विष्टवसमावसत् तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयविनाशनं ३ सभार्यः सप्रजः
कामान् बुभुजे ऽन्याविरोधतः संगीयमानसत्कीर्तिः सस्त्रीभिः सुरगायकैः २२ प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन हृदा शृ
ण्वन् हरेः कथाः निर्माल योगमायास्य तन्निस्तार भवमनु २३ यथा भागवतभोगान् नयान्क
भगवत्परं अयातयामाः तस्याससन् यामाः स्वान्तरयापनाः २४ ध्यायतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः
कथाः सप्तद्वीपवतीं नित्यं यामानामेकसप्तति २५ वासुदेवप्रसङ्गेन परिभूतगतित्रयः २६ शारी
रामानसादिव्या वैयासे ये च मानुषाः भौतिकाश्च कथं क्लेशा बाधन्ते हरिसंश्रयम् २७ ॥ ॥

गतवनास्य यामो तिष्ठन्तमिमास्य वनास्य २५ यमतः आत्मश्रायिते ईश्वरदपि भश्रयितं अभिभवितं अ
तावान्तो यामो यस्य यः कस्मान्नत्पूर्वमनास्यं भवति अन्नमादाय गततसारं यातयाममुच्यते अया
तयामत्र गतसारा आसन् स्वान्तरत्वं सस्य वे त्रतयोति यापासः कालावयवाः २ तं
२५ ऊर्ध्वतः सर्वोद्वैकल्पिविभूतः भौतिक त्रयं जाग्रदादिसात्त्विका हृदयं

वेतेतिहृष्टेहृदिजनबधिजनेऽश्रुष्टहेमणेः नयिपनलसर्वे गाढेमिक्रमेवनदहमेवमिजानामि विनिनयनेननयाममयो
भिहितःमनावरूयात् सन्तु हितिमामेमुमवमात्रपर्यन्तःस्वपर्थः यस्मात्कृपीयामि श्रेष्ठभर्तृविहिनम्भजेहीणाय
मवोगुणाःमहानलाभःसमासपादेगीयमिपत्योमतिमतीनोयनेगुणाप्रभवः गुणाविलासोभवतिअतः
पुत्रोन्यामसगुणाविलासेजातेपश्चात्तदनुसर्वंमवतित्यर्थः ९ अंगसंगार्थंचप्रथममितिकर्तव्यतांसंपा
दयन्याह हृद्ब्रह्मांतनगोमेगोइतिकृतांमाधनेयथोपदेशंकामयासिंगसाराणाउपयितमजानीहिउपक

देवहूतिरुवाच ॥ याहेवनहृदिजनहृषेनदमोनयोगमायापिपेनविधिविमातदेवेसिमहे यज्ञेमिधापि
समयः सहन्दूगमंगोऽभूयाहूपीयमिगुणाःप्रसवःमतीनाम् ९ देवेतिहात्यमनुपासितयथोपदेशो
येनेषमकर्षितानानिरिसयान्मा मिद्धेतनेकृतमनोभवदर्पितायाःदीनस्तदीयाभवनेमहर्षीवि
लब्ब ११ मियायाःप्रियमनिलनकदेमोगगमाम्युतः विमानकामगाहृतनलर्ष्याः विरचीकर
न् १२ सर्वकामदुहदिव्यंसर्वरत्नसमन्वितं सर्वर्तुद्धपचयादकामाणामिभेदपस्कृतं १३ ॥

कुम्भोग

रूपयोःस्वपशीःयेनसाधनेनंमोजनगनादिनाउतीवरानमिकृयाकर्षिताहीनस्वममेषआत्मादेहःमिद्यात् २
तिमनयोभवेत्रूकथमृतायाः वैदेवतेकृतःतोमिनायोमनोभवःतेनर्षितायाःतत्ततोगुरूपभवनचविचेत
वितर्कयमिदायोतियावत् ११ तदितकृतोमेवाविरचीकरतआविर्भावयांबभूव १२ तदेवविधिनहि
देकामदुहमितिनवभिःमर्वेश्वरन्नादिभिःसमन्वितंसर्वहीनांसर्वसंपदायउप
चयःतस्यउदर्कःउत्तरोत्तरामिवृद्धिःयस्मिन्उपस्कृतंशोभितं १३ ॥

स्वान्त्रियः मदर्थेनतपर्यन्तंनावेदिताः नगाराः समर्पिताः स्ताच्चोपमसेवासक्तयाउपेदिता इत्यर्थः ८
तपस्वसमाधिस्वविद्याचउपासनाचतास्वय आत्मयोगाः चिन्तिकाग्रेतविजितानाग्रानाभगवत्प्रसादादिवा
भोगाः तानेवतेवरुद्धानत्वयापिवशीकृतान्प्रपश्यतेदिव्याहं हिंवितरामिययाहस्याइत्यासि अन्येपुन
भोगाः किंनकिमपि अतिक्रान्तस्य त्र्योऽः तत्रहेतुः अन्यत्रेति १ भगवतउरुक्रमस्ययाभूः तस्याउदितं

पंक्या

तस्याहमस्यावमानविमानदायाः अस्मभयापासयांभवन्ना । योदेहिनामयिमतीवसदस्य
देहानावेदिताः समर्पिताः तापितेमदर्थे ८ योमेस्वधर्मनिरतस्यतपः समाधिविद्यात्मयोगवि
जिताभगवत्प्रसादा । तानेवतेमदनुसेवनयावरुद्धान्दृष्टिं प्रपश्यतिनिरामसभयानशोकान् १
अन्यपुनर्भगवतोभ्रुवउद्विजृम्भविभ्रंशितार्थसुलभात्किमुतेभवतस्स्यनकस्य लक्ष्मीरेषिभुवविभ
वान्निजधर्मदोहान्दिव्यान्नरेन्द्रपितान्स्पृहयामिः ८ एवंतुवाणमवलाविलयागमा
याविद्याविवतणामेवद्यामानाधिमानीर । तत्रभयप्रायविकुलस्यगिरेवद्वीउविलोक
लतत्त्वचितानताम् ९

भः वक्रीभावेनविभ्रंशितानांविभ्रंशितार्थसुलभात्किमुताय उनिजधर्मेणयातिवृत्येनउनेनेइताना
ह्यातानकर्षितमान तृषावशमितिताविभ्रमयालस्याकालविवृत्यादिवृत्तयत्साभि ८ अविलया
गमायाश्वविद्याचतानकयासमाहात्मविवृत्तानितुणामेववृत्तायामतिमवेदागताधिनेत्रि
ताजाताभ्यप्रश्रयोविनतः प्रसायः प्रसन्नभ्रमिकुलगरूवानयागिराईघद्दोम सहितोयावला
कोनिनविलासद्वहितामानस्यरस्याः साक्षात्जगाह ९ ॥

श्री
आ. टी.
टी.
८२

मात्रकैः यथोपजोषं यथाकामं स्वेच्छया आत्मनः स्वस्य मायाविनोदविस्मापनकमिव २२ नातिप्रीतेन मलिनेद
र्शनात् पारिचारिकाभावाच्च २३ अस्मिन्नुदरे विडम्बरासि आकल्पादिरोमकुण्डेन विषण्णात्न तमालं दवि
डुनिपातनेन यापकं प्रापकं २३ ससादायाहं त्वमसौ जमलिनं २४ यावली विवर्णा म्लानोयस्मिन् स

विहारस्थानविश्राममेवमप्राप्य गान्धारैः यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः २२ इदमप्य
देतत्वपुषी नातिप्रीतेन चेतसा सर्वभूतात्मयाभिज्ञः प्रोवाच कर्दमः स्वयं २३ निमज्जास्मि
न्हृदे भीरु विमानमिदमारुह इदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिषां यापकं नृणां २४ सा तत्कर्तुः समादा
य वचः कुवलयेक्षणा सरजं बिभ्रती वासो वेणीभूतांश्च मूर्धजान् २५ अङ्गं च मलपङ्केन संछ
न्नं शबलस्तनं आविवेश सरस्वत्याः सरः शिवजलाशयं २६ सान्तःसरसि वेश्मस्थाः शतानि द
श कन्यकाः सर्वाः किशोरवयसो ददर्शोत्पलगन्धयः २७ तां दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचुः प्राञ्जल
यः स्त्रियः वयं कर्मकरीस्तुभ्यं शाधि नः करवाम किं २८ स्नानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा म
नस्विनीं दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानदाः २९ ॥

स्वच्छायाः शिवानि जलानि आश्रयो यस्मिन् शिवा जलाशया जलचराः इति वा २६ सा तत्रेति सप्तम्यामती
स्त्रियस्तद्दर्शनमाह सान्तःसरसीति दृग्भिः उत्पलगन्धयः २७ स्त्रियः प्रोचुः तव कर्मकरी परिचारि
का इत्यर्थः स्नानेनेति स्नातेन महार्हेण स्नानयोग्यतैलादिना २८ ॥

उपकरणंपरिकरः पट्टिका सूक्ष्मविस्तारवस्त्रविशेषाः पताका विस्तृतास्ताभिः १४ विचित्राणिमा
ल्यानिपुष्पाणितेषामेसज्ययाशोभवतिपर्वणिजेतः घंटेध्वजेयोयास्ताभिः स्रग्भिः १५ उपर्युपरिवि
चितगृहेषुविद्रुममणिभित्तिदेहलीउदुंबरस्तयाभांतश्शोभितवज्रवेदिकाकपाटयुक्तेः इंद्रनीलम
यशिखरेषुप्रासादतपभोगेषु १३ चंद्रकांतपद्मरागादिमणिभिः यत्रवातचन्द्रवस्रविवेकैः पद्म

दिव्योपकरणोपेतेसर्वकालसुखावहे पट्टिकाभिःपताकाभिर्विचित्राभिरलंकृते १४ स्र
ग्भिर्विचित्रमालाभिर्मंजर्यर्जन्यघंटाभिः कुत्कूलादौमहाकौशेयैर्नानावर्णैर्विराजिते
उपर्युपरिविन्यस्तनिलयेषुप्रहाघकूष्मक दीपैः कशीषुभिकानां पर्यंकव्यजनासनैः १६
नरत्नविनिर्मितनानाशिल्पोपशोभितं मरकतस्थल्याउद्भूविद्रुमवेदिभिः १७
हास्रविद्रुमदेहल्यामर्कतस्तंभपालनम् भित्तिवैदिकनीलेन्द्रहेमकुंभैरधिष्ठिते १८ चंद्र
कांतपद्मरागाद्यैर्वज्रमणिमिश्रभित्तिभिः नानाविधविचित्रैश्च वितानैः महार्हैहेमतोरणैः १९ हंसपा
रावतक्रीडा लतस्तंभालिकृतकिंकिणी कृत्रिमानापश्यमानैः स्वानधिरुह्यासिमहाच २०

रागाद्यैः विचित्रैर्वितानैः वितानमलंकृतैः १९ कृत्रिमान् कपिसिंहादीन् स्वान् सजातीयान् मन्य
मानैः तत्रतत्रापि रक्षति कुंजिते २० विहारस्थानेक्रीडाप्रदेशाः द्विश्रामः प्राय
नगृहे सेवेषामुपभोगस्थाने प्रांगने गृहाद्बहिः अजिरंप्राका

श्री- भाग- वत- ३

सम्यनिर्विश्यस्नानमाकृत्यदात्मनोरूपंतद्वत्पूर्वंबिभ्रतींसंवीतौश्लक्ष्णौरुचिरौस्तनौयस्याःपादौतेवरूपविशोभ
णा ३६ शोभनीमसीयस्याःतांभावोप्रेमयस्यहेअमित्रहन्जितकाम ३७ तस्मिन्विमानेअनिर्वभ्राजन
लुप्तोमहिमास्वातन्त्र्यंयस्यउपचितंशुश्रूषितंवपुर्यस्यविकसितकुमुद्गणवान् अपीच्योअतिसुन्दरःएणाःचन्द्र
उडुपतिःनभःस्थविमानेनाबाःस्वताःस्त्रियःकुमुदानिवर्तमानत्राणितैर्युक्तम् ३८ तेनविमानेनअष्टलोक

सतांकृतमलस्नानांविभ्राजन्तीमपूर्ववत् आत्मनोबिभ्रतींरूपंसंवीतरुचिरस्तनीं ३६ विद्याधरी
सहस्रेणसेव्यमानांसुवाससम् जातभावोविमानंतदारोहयदमित्रहन् ३७ तस्मिन्नलुप्तमहिमा
प्रिययानुरक्तोविद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने बभ्राजउत्कचकुमुद्गणवानपीच्यस्ताराभिरावृत
इवोडुपतिर्नभःस्थः ३८ तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेन्द्रद्रोणीष्वनङ्गसखमारुतसौभगासु सिद्धै
र्नुतोधुनिपातशिवासुरेमेचिरंधनदवल्ललनावरूथी ३९ वैश्रम्भकेसुरसनेनन्दनेपुष्पभद्रके
मानसेचैत्ररथ्येचसरेमेरामयारतः ४० भ्राजिष्णुनाविमानेनकामगेनमहीयसा वैमानि
कानत्यशेतचरँल्लोकान्यथानिलः ४१ ॥

पालानांविहारोयस्मिन्कुलाचलेन्द्रेमेरौतस्यद्रोणीषुदरीषुअनङ्गसखमारुतःसौभगावायोर्मारुतःशीतलसुगन्धमन्दानिलः
तेनसौभगंसौभाग्यंयासुताःसिद्धैर्नुतःस्तुतःसन्धुनिनिर्झराणांपातेनशिवाःसुखदायास्तासुरेमेललना
वरूथीस्त्रीसमूहवान् ३९ वैश्रम्भकादिषुदेवोद्यानेषुमानसेचैत्ररथेचरमयारतःप्रीतःसन् ४० अत्यशेता
तिक्रम्यस्थितः ४१ ॥

15

परार्थ्यानि उद्वृत्तानि वरीयांसि तानि प्रियाणि दीप्रमैत्रिच मानेपेयमप्र्तस्वाद्वग्राममेमादके २१ अदर्शि स्वमालाने
ददर्श तिशयः आत्मानं विशिनष्टि चतुर्भिः कृतान्नमन्नवनं मङ्गलं यस्य पुष्पमालामपश्चाद्दमासमनाधिकरणात् २२
विरजसि नयस्य प्रपञ्चस्नातं द्वयन्तालितशिरःस्नानं अग्र्यगोयेन भूषितमेवाह निष्कपदकं ग्रीवायां यस्य
२३ बहूनि रत्नानि यस्मिन् तथा कञ्चुके न मङ्गलद्रव्येन कुङ्कुमादिना तत्र विस्पष्टप्रकाशं कञ्चुकं मङ्गलद्रव्यैर्ग्री

भूषणानि परार्थ्यानि वरीयांसि प्रियाणि अन्ये सर्वे गुणोपेतं पानं चैवाम्रतासवे २१ अथादर्शं स्वमालानं स्वविशिष्टविरजोम्बरं विरजं कृतमन्त्रमवनं कन्याभिः कुमानितं २ स्नातं कृतशिरःस्नानमवा
भरणभूषितं निष्कग्रीवं बलिर्थिनं कञ्चुकं मनलग्रं २३ श्रोणिभारमदुक्षया काञ्चीकाञ्चनपावक
रत्नया हारेणाच मदाहैमकं कञ्चुकेन बद्धभूषितं २४ ददर्शनं भुवा ... स्थिरया पोगनञ्च
लुवा पत्रकेपाशभूधनीलेरलके मङ्गलमन्त्रकं २२ यदामस्यारम्भवर्षायोगादर्यितंपतिं न
नैवास्तिमस्त्रीभिर्वैवास्मप्रजापतिः २४ भर्तुःपुष्पलादामानस्त्रीमहस्तहतनद निश
स्मनथ्योग्रमतिसत्र्यप्रतिपद्यत २५॥ मं

वामपादं तयोरिति २२ हृद्दनामुभुवा न्यद्धं चेति जानात्मैकवमलानि पौर्णलेमद्यो भमानेमालं यस्याः क
थम्भूतेन चन्दनाभ्रलेपामनाङ्गुरश्लेष्मोगोनेमग्राते वसमस्केपेन साधं तु निपमकोशस्पृनतेन २३
दृष्ट्वा च यदा पतिं संस्मारलता शुभ्रालोतौर्वेव स्यमुत्पन्नेत् २४ आत्मानं तिष्ठन् दृष्ट्वा तां चतस्र्ययाग
गतिं मानस्वभावं दृष्ट्वा लक्ष्याणि किंचिदमितिविस्मय २५॥

श्री॰ भा॰ द्वि॰ टी॰ ५४

नवोपुत्रमतायोगीतैः श्रीः शोभायस्पतेनपदाम्भुर्वेलिविनीतिर्ईसन्नवितालता ५० उपोवाहसंपादितवानत्र
भयमितिभाविनोदैत्यात्मसमायाञ्चयस्मर्यंतन्निवर्तयेत्यर्थः ५१ तत्रैदन्यंनिवेदयतितत्रभेतत्ककुहिहृभिःस्वय
मेवात्मनःसमायोगयाःपतयोःक्षिप्रगया॰निदैन्यंप्राप्तस्मैसारभयंपुरीकृत्याह कश्चित्स्यात्मेविषोकाय

लितन्याप्रेमग्रावीम्ममिंपत्नानवमाश्रिया उमाचललितावाचनिकज्ञातकलापानैः ५०
ग्रहन्तुहिनुभिःतन्मेविमृगयाःपतयःसमाः कश्चित्स्यात्मेविषोकायतनयिप्रव्रजितेवनं
५१ सर्वेतत्भगवान्मत्पुत्रमुपोवाहप्रतिप्रात्त ग्रयातिमेप्रपन्नायाग्रभयंदातुमर्हसि ५२
एतावत्कालेकालेनग्रतिक्रांतेनमेप्रभो इंद्रियार्थप्रसंगेनपरित्यक्तपरमात्मनः ५३
इंद्रियार्थेषुसज्जंत्याप्रसंगाःनपिसेहात्तः अज्ञानंत्यापदंभावंतयात्वत्तभयायमे ५४

तमुपयत्रजितेवनंइतिविषोकायज्ञानोपदेशायप्रार्थितेनपाकरणेतकेचित्कालेवदवस्यानेनत्र
लामितम्रुमःकाश्चितस्यादित्यर्थः ५२ विषयान्भुंत्वकिंग्रत्नविषयेतिचेत्तत्राह एतावताकालेहृर्यंत्तपरि
त्यक्तःपरग्रात्मायुयातस्यामम ५३ स्वकृतंग्रनुशोचंत्याह इंद्रियार्थेषि
तिचतुभिःममयापरंभावंतंग्रमविदिति ५४ ॥

16

उद्धाम उद्दाम सेचन सो धीरः ज्ञानां व्यसने भ्यः स्मारः तस्मात्पेयाय स्मात् ४२ प्रेक्षयित्वा दर्शयित्वा गोलमेडलाख्य
होरस्थया ह्वी पवर्गादि रचनयापायावान् तावं तं बहूनाम्नूर्यं मित्ता यस्मिं स्तं विभज्य नवधा नव प्रभेदेनात्मानं ह
त्वा ४४ शारदः संवत्सराः सनाकू हूं घटिकयातीयुः ४८ आत्मनात्स्वदेहार्धरूपेण अतिप्रीत्या भावयन् त
द्या मिति मद पाय भवेदिति नो धान न यथा सर्वं मेकल्पविदिति तस्याव हु पत्न मेकल्पजानन्त्रित्यर्थः विभूतर्थं

किं हृणा पादनैनेषां भुं मानङ्द्दा मने नमो येता स्रितल्ली थंपद स्मरणो व्यसनात्पयः ४२ प्रेक्षयि
त्वा भुवो गोलप ह्री यावान्हम संस्थया बह्वा सूर्यं मल्लायो गीला श्रमायन्म वर्तेत ४३ विभज्यन
वधा स्मानेमान वी सूरतोस्म का वामा निरमय त्रभेव र्षे ह्रूणा न्महू तेवान् ४४ तस्मिन्विमानउ
त्कृष्टो श्रा न्यातिक री स्त्रिया ४५ न चाङ्गुष्ठान तं कालं पतायो चोन संगता ४५ एवं योगान
नुभावेन दंपत्यो रमयाणयोः शानैत्यतीयुः शरदः कमला सयो मेनाक् ४९ तस्मामाध्त
रेतस्ता भावयन्नात्मनात्मविद् नोधाविधायरूपं स सर्वमेकल्पविद्विभुः ४० अतस्मा ह्रूषवे
मघादेव हूतिस्त्रियः प्रजाः सर्वास्ताः चारु सर्वाङ्गो लोहितोत्पलगन्धयः ४८ पतिं सा प्रेहूजितं
तेनाप्लवे ब्रह्मणो समवनाविल्ले वेनाहृदयेन विह्ययता ४९

या कर्तुं समर्थः च आत्मविद्धिति ४१ तस्मात्मनस्कलात्मस्त्रियो जाता इति भावः प्रमार्गे सो पिकेच
कस्त्री भवतापि केस्त्रिय इति स्मृतेः अज्ञो नैतस्मे वम स्तः एककिम्मे बाहनिजा भूतासर्वा पमानिया
सो ४८ प्रजिघान्त माल्लन्दा विनर्को स्मय माला यान्हि मत्स्य विह्ना वेनया कुले नविह्यताशं तथ्यमा

४२

श्रद्धाय विश्वस्य ५ बहुतिथे बहुतरे काले ऽतिक्रान्ते ६ घनाघनाः श्लोकं पदं वर्षंतो मेघाः गायंति स्म नृत्यंति
स्म ७ अपवर्जिता मुक्ताः ८ परिश्रितं परिवेष्टितं ९ आगत्य किं कृतवान् तदाह भगवंतमिति द्वाभ्यां
तत्त्वानां संख्यानं यस्मिन् तत्सांख्यं तस्य विज्ञप्त्यै विस्तारणाय भगवंतं जातं विद्वानजः ब्रह्मा स्वराट् स्व

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ देवहूत्यपि संदेशं गौरवेण प्रजापतेः सम्यक् श्रद्धाय पुरुषं कूटस्थमभजद्गुरुं ५
तस्यां बहुतिथे काले भगवान्मधुसूदनः कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञेऽग्निरिव दारुणि ६ अवादयंस्त
दा व्योम्नि वादित्राणि घनाघनाः गायंति तं स्म गंधर्वा नृत्यंत्यप्सरसो मुदा ७ पेतुः सुमनसो दि
व्याः खेचरैरपवर्जिताः प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अंभांसि च मनांसि च ८ तत्कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या प
रिश्रितं स्वयंभूः साकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ९ भगवंतं परं ब्रह्म सत्त्वेनांशेन शत्रुहन् त
त्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट् १० सभाजयन्विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितं प्रहृष्यमाणैर
सुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात् ११ श्रीब्रह्मोवाच ॥ त्वया मेऽपचितिस्तात कल्पिता निर्व्यलीकतः यन्मे सं
जगृहे वाक्यं भवान्मानद मानयन् १२ एतावत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः बाढमित्यनुमन्येत गौ
रवेण गुरोर्वचः १३ इमा दुहितरः सत्यस्तव वत्स सुमध्यमाः सर्गमेतं प्रभावैः स्वैर्बृंहयिष्यंत्यनेकधा
१४ ॥

तः सिद्धज्ञानः १० तस्य चिकीर्षितं सभाजयन् प्रहृष्यमाणैरसुभिरिंद्रियैरुपलक्षितः कर्दमं चेदमभ्यधादि
ति द्वयोरन्वयः चकाराद्देवहूतिं च ११ त्वयेति पंचभिः कर्दमं प्रत्याह निष्कपटं सम्यक् गृहीतवान् १२ अनु
मन्येतेति यत् एतावत्येव १३ अनेकधा प्रभावैर्वैभवैर्योगैर्बृंहयिष्यंति वर्धयिष्यंति १४ ॥

प्रसंगः कथमसम्भयायास्तत्राह संगोयः संसृतिरिति असत्सु धिया अज्ञानेन ५५ स्वभावतः तु नेह यत्कर्म धर्माय नार्थेन कल्प
ते धर्मोपि स्वभावेन भवेत् तत्रापि निष्कामधर्मस्तु ता विरागाय न कल्पेत तद्वारा च तीर्थपदस्य हरेः सेवायै न प
र्यवस्येदित्यर्थः ५६ न मुमुक्षेयमामुक्षिप्सिक्ष्यात् कृत न वनास्मि ५७ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये त्रयो
विंशोऽध्यायः २३ ॥ चतुर्विंशे ततो जन्म कपिलस्याहतन्निर्ज्ञः ध्रुवं ज्ञानसंततायकर्म त्रयविमोचनतः पा

संगो यः संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितोधिया सएव साधुषु कृतो निःसंगताय कल्पते ५५ नेह यत्कर्म ध
र्माय न विरागाय कल्पते न तीर्थपदसेवायै जीवन्नपि मृतो हि सः ५६ साहं भगवतो नूनं वंचिता मा
यया दृढं यत्त्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षेय बंधनात् ५७ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे त्रयोविंशः ॥२३
श्रीमैत्रेय उवाच निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः दयालुः शालिनीमाह शुक्लाभिव्याहृतं
स्मरन् १ ऋषिरुवाच माखिदो राजपुत्रीत्थमात्मानं प्रत्यनिन्दिते भगवांस्तेक्षरो गर्भमदूरात्संप्रप
त्स्यते २ धृतव्रतासि भद्रं ते दमेन नियमेन च तपोद्रविणदानैश्च श्रद्धया चेश्वरं भज ३ स त्व
याराधितः शुक्लो वितन्वन्मामकं यशः छेत्ता ते हृदयग्रन्थिमौदर्यो ब्रह्मभावनः ४ ॥

निस्ताघांशुक्लेनाभिव्याहृतं मदर्हसाश्वकल्पेत्यादि १ इन्द्रियनिरोधेन खिदे मा कार्षीः आत्मानं प्र
ति अहे भाग्यहीनेति अक्षरः अदूरात् शीघ्रं २ दमेन इन्द्रियसंयमेन नियमेन स्वधर्मेण तपः द्रविणदाना
नि चैतैः ३ हृदयग्रन्थिं निजस्वरूपं अहंकारलक्षणं बंधं छेत्ता छेत्स्यति औद
र्यः उदरः ब्रह्म भावयति उपदिशतीति तथा ४

श्री भा टी ५८

वितन्यते समन्तः क्रियते येषां त्वधिष्ठात्रीं देवतामित्यर्थः ममलालयन्तोऽविनवान् २४ विमेश्च दृष्टानेदि
दृष्टसमाः सन्ताः २५ सचवतीः त्रिपुरां विहाय विविक्ते रहसि २६ पापच्यमानानां भूयोदत्तमानानां निर
येषु मंगले बहीत्यर्थः ममालेः पापैः २७ बहुजन्मविपक्वेन सम्यग्योगसमाधिनाऽयि ज्ञातः सर्वदेवताप्रसन्ना
इति जातत्रलभ्यलाभादित्याहद्वाभ्यां बहुजन्मसु विपक्वेन सुसिद्धेन सम्यग्योगोभक्तियोगः तस्मिन्स

अपवर्गोऽहस्तोत्रैर्यया यया वितन्यते विप्रर्षभान्कृतो द्रहान्महासयान्ममलालयत् २४ न
नमेश्च दृष्टस्थ्यः तत्र ज्ञानदासानि मेऽन्यते प्रतिष्ठते हि मापन्नाः संसमाश्रमसंकुलम् २५ सचा
वतीर्य्य त्रिपुरां त्रातयविद्रुपर्षभो विविक्ते उपसंगम्य प्राण्यमममभाषत २६ अहो पापच्य
मानानां निरयेष्वमंगले कालेन भूयसा नूनं प्रसीदन्तीह देवताः २७ बहुजन्मविपक्वेन स
म्यग्योगसमाधिना द्रष्टुं यतन्ते यतयः शून्यागारेषु यत्पदम् २८ स एव भगवाननघ हेलनं
नगण्यन्नः गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः २९ स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुमवती
र्णोसि मे गृहे चिकीर्षुर्भगवन् ज्ञानं भक्तानां मानवर्धनः ३० ॥

मापि देवतावृत्तेन सुन्याग़ारेषु विविक्तस्थानेषु यस्य पदं २८ हेलनमवज्ञां लाघवेन गण्यन्ग्रा
म्यपि लोकवितमेव तनैवेदित्याह यः स्वेषां भक्तानां पक्षपोषणः सीतितथा सः २९ एतत्प्रपंचयति द्वाभ्यां
स्वयमेवावतीर्णोसि स्ववाक्यं तव पुत्रो भविष्यामीति यत् तत्सत्यं कर्तुं ज्ञानं
च मायाम्नामाति च चिकीर्षुः सन् ३० ॥

ऋषिभ्यस्तेभ्यो मरीच्यादिभ्यः १५ भगवांस्तमादीदेशपरः त्याह वेदाहमिति शेवधिं निधिं त्वाभीष्टदे दे
वहूतिं प्रत्याहस्मिन्निति: १६ तां नमस्कृत्य ज्ञानविज्ञानमपरोक्षं चेत एव योगऽपाय तेन कर्माणि जहौ:
स्मृत्वा निवासनाडज्ञस्यं उत्पादयिष्यन् पर्वतगुहां गत्वा पदाब्जं जयत १७ स समन्ततः स्मृतिमतः स

अतः स्वपृथिव्यां स्वश्योयथाश्रीलं यथा विः आत्मजः [illegible] त्वागोहियशो विः
१५ वेदाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया भूतानां शेवधिं देहं बिभ्राणं कपिलं मुनिं १६
ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणामुद्धरन् जटाः हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रापदाम्बुजः १७
एष मानवि ते गर्भं प्रविष्टः कैटभार्दनः अविद्यासंशयग्रन्थिं छित्त्वा गां विचरिष्यति १८
अयं सिद्धगणाधीशः सांख्याचार्यैः सुसम्मतः लोके कपिल इत्याख्यां गन्ता ते कीर्ति
वर्धनः ॥ १९ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ तावाश्वास्य जगत्स्रष्टा कुमारैः सहनारदः हंसो हंसे
न यानेन त्रिधामपरमं ययौ २० गते शतधृतौ क्षत्तः कर्दमस्तेन चोदितः यथोदितं स्व
दुहितॄः प्रादाद्विश्वसृजां ततः २१ मरीचये कलां प्रादादनसूयामथात्रये श्रद्धामङ्गि
रसेऽयच्छत्पुलस्त्याय हविर्भुवं २२ पुलहाय गतिं युक्तां क्रतवे च क्रियां सतीं ख्यातिं च
भृगवेऽयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुन्धतीं २३
अथर्वणेऽददाच्छान्तिं यया यज्ञो वितन्यते विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समलालयत् २४
ततस्त आपृच्छ्य तमाश्रमं गताः [illegible] स्वपत्नीं [illegible]
स्वाश्रमं गताः २५ स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभं विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत २६

अहं तावज्ज्ञानोपदेष्टा येन त्वं हे वरं गीर्णः अतस्त्वं बृहस्पत्यादिभिर्मुनिभिः सलभैर्वयं ग्रवणं गन्तव्यमेवेत्याग्रहः
न कार्यो मामेवानुस्मरन् गच्छेत्यभिप्रायेणाह मयेति द्वाभ्यां मया लौकिके वैदिके लौकिके च वक्तव्ये वान्नास्य
प्रामाण्यमभिदर्शयति यद्यस्मान्मया तव गुरोर्भविष्यामीत्यवोचं अथात एव तत्त्वं यथा भवति तथा
मया ज्ञानिजन्मस्वीकृते ३५ इत्याशयान् लिङ्गान्तर्मद्रूपाणां मनीनां आत्मदर्शने समर्थत्वं यतस्त्वानाप्रमे।
ज्ञानाय विस्त्रीत्व नरस्यानुग्रहः ३६ नन्वयमात्मज्ञानमार्गः पूर्वं सिद्ध एव नेदानीमपूर्वं वक्तव्यं नीयत्त

श्रीभगवानुवाच॥ मया प्रोक्तं हि लोकस्य प्रमाणं सत्य लौकिके अथाजनि मयात्मा यदेवो
च स्मृतं स्मृते ३५ एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन्ब्रह्मणोऽभ्यायात् प्रमेयं ज्ञानायतन्नाना मे मता।
यात्मदर्शने ३६ एष आत्मपथो व्यक्तो व्यक्तानष्टः कालेन भूयसा ते प्रवर्तयितुं देहं समे विद्धि
मयाप्यते ३७ नात्र कामेमया पृष्टो मयि संन्यस्य कर्माणि जित्वाहङ्कारं यो स्वप्नेन्द्रियः सोऽभ
ज ३८ मामात्मानं स्वयंज्योतिः सर्वभूतगुहाशये आत्मन्येवात्मनावीत्य न विषोको भयम्
ऋच्छति ३९ सोऽयमाध्यात्मिकी लिप्सा सन्ती सर्वकर्माणि वितरिष्येयथाचासो भयं चातितरिष्य
ति ४० ॥

आह एवेति प्रश्नान्तः स्वत्वं कामं यथेच्छं ३७ आपृष्टः अनुज्ञातः यद्वाय स्यात्वं गतेऽसौ पृष्टवान् तथात्र
व्यवस्थाने मयापि न्यमात्स्य पृष्टस्तर्पणः मयि संन्यस्तेन समर्पितेन कर्मणा अविद्ययास्पृष्टे नीत्वा विद्ययास्पृत
समस्ते इतिशब्दः ३८ ततश्च सोऽपरमात्मानं आत्मनि स्वस्मिन् आत्मना मनसा अन्वीत्य माणस्थं यमोऽत
प्राप्स्यामि ३९ सोऽदेव हृत्ये शामनी सन्तोषलनीभयं तरिष्यति परमानन्दं प्राप्स्यति
ति चकारार्थः ४० ॥

यानि तु वा लौकिकानि चतुर्भुजादिरूपाणि तान्येवाभिरूपाणि योगजानि यानि च स्वजनानां चेते सरूपाणि तान्यपि तेरा चेते रु त्यर्थः सरूपिणः प्राकृतरूपरहितास्य ३१ अभिवादाहं पादयो वयसे प्रयोदिभिः एतेसेतो ३२ तेऽप्ययो दिवो विहरा एव नाह परमितिपरं परमेष्ठ रतत्र हेतुः स्वच्छंदाः स्वाधीनाः शक्ता यायस्ता एवाह प्रधानं प्रकृतिरूपं पुरुषं तदीयं स्थारमहान्तमहन्तन्तरूपं कालं तेषां लोमकं त्रिहत्य हंकाररूपलोकात्मकता यार्ल

तान्येव तो भिरूपाणि रूपाणि भावंस्तव यानि यानि चेतो चेते स्वजनानां सरूपिणः ३१ ते सृतिभिः त वत्तुभ्यं स्वायाजाम स्वाभिवादाहं पादयोर्वदे पेप्सयो दैवाय यशोव वैवाथ यो श्रियाप त्वमहं प्रपद्ये ३२ परं प्रधानं पुरुषं महान्तं कालं कविं त्रिवृतं लोकपालं आत्मानुभूत्यानुगतप्रपंचं स्वच्छंद शक्तिं कपिलं प्रपद्ये ३३ आख्याहि पृच्छे भगवन्नज्ञानानामथान्तीर्णा आप्तकामः परिव्रज
त्यदर्थी मानिथ्यानाम्‌ ततिरेनादिदयं जनि शोकः ३४

त्वं चैतद्देवं मायया प्रधानादिरूपानस्तु त्वाधिक जानि अर्थं यता माह आत्मानुभूता विद्यात्मना आत्मनः स्मिन् लीनः प्रपंचो यस्मात्‌ मोहि सर्वं प्रधानाद्यानि भोग्य सदिनामित्यर्थः ३२ संन्यासानुक्तो प्रार्थ यते आख्याहि पृच्छे किंचिद्दर्मि इत्काशीत्यर्थः तथापुनः पूर्णा बीजानि निहत्ता निर्गतानि देवादिरूपाणि
यस्मः आप्तकामः तव पदि तज्जना स्मा श्रिता यदवीमार्गमाश्रितः सन्
नोत्रुजन् स्मरन् स्मरन् विचरिष्यामि ३४

पंचविंशे जनन्यात्मसंदेहबंधविमोचनं आदावाह परं भक्तिलक्षणं कपिलः स्वतः कपिलेनार्पिता मात्रे गूढभा
वनियंत्रिता योगमार्गाः कथ्यंतेऽधुना उक्तानुवादपूर्वकं कापिलं योगं पृच्छति कपिल इ
ति त्रिभिः तत्त्वानां संख्याता गणकः सांख्यप्रवर्तक इत्यर्थः अत एव स्वयं जातः आत्मप्रज्ञप्तये आत्मतत्त्वज्ञाप
नाय १ पुंसां मध्ये वर्ष्मणः श्रेष्ठस्य तत्र मुख्यस्येत्यर्थः सर्वयोगिनां मध्ये वरिम्णः वरस्य भावो वरिमा भवितृश्र

शौनक उवाच॥ कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृ
णां १ न ह्यस्य वर्ष्मणः पुंसां वरिम्णः सर्वयोगिनां विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि तृप्यंति मेऽसवः २
यद्यद्विधत्ते भगवान्स्वच्छंदात्मात्ममायया तानि मे श्रद्दधानस्य कीर्तन्यान्यनुकीर्तय ३ सूत
उवाच॥ द्वैपायनसखस्त्वेवं मैत्रेयो भगवांस्तथा प्राहेदं विदुरं प्रीत आन्वीक्षिक्या प्रचोदितः ४
मैत्रेय उवाच॥ पितरि प्रस्थितेऽरण्यं मातुः प्रियचिकीर्षया तस्मिन्बिंदुसरेऽवात्सीद्भगवान्कपिलः कि
ल ५ तमासीनमकर्माणं तत्त्वमार्गाग्रदर्शिनं स्वसुतं देवहूत्याह धातुः संस्मरती वचः ६ ॥

धानो यो निर्दंभः श्रद्धालुस्तस्य अर्थः यद्वा वर्ष्मणः शरीरस्य अर्थः विश्रुतौ कीर्तौ असवः इंद्रियाणि भूरि अत्यर्थं तृ
प्यंति श्रुतेन श्रवणेन कीर्तिश्रवणेन तृप्यंतीत्यर्थः तथा तस्य यद्वा भूरि बहुशः श्रुतो देवो येन तस्य अपि मे असव
इति संबंधः २ स्वच्छंदो यः आत्मा देहो यस्य सः सत्यकर्म विधत्ते तानि तानि कर्माणि कीर्तनार्हाणि
अनुकीर्तय ३ यथा अयं मां प्रश्नं पृच्छति एवं प्रचोदितः सन् तथा तस्य आत्मविद्यारूपेण आन्वीक्षिक्या आत्म
विद्यया ४ बिंदुसरे सरसि ५ बिंदुसरसि तत्त्वमार्गस्य अग्रं परं दर्शयतीति तथा धातुः ब्रह्मणः वचः स्मरंती

समुदितः सम्यक् उक्तः सन् तं प्रदक्षिणीकृत्य ॥४१॥ मुनीनां व्रतं मौनेन अहिंसादिलक्षणं ॥४२॥ सदसतः परं यत्तस्मिन् ब्रह्मणि गुणावभासे विगुणे एकभक्त्या अनुभाविते चरितत्वादिभक्त्या ज्ञानेन भाविते अपरोक्षीकृते ॥४३॥ अतो देहादिष्वहङ्काररहितः अतएव निर्द्वन्द्वः शीतोष्णाद्यनाकुलः सम्यक् भेदग्राहकः किं तु स्वदृक् स्वमेव पश्यन् प्र

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः दक्षिणीकृत्य तं प्रीतो वनमेव जगाम ह ॥४१॥ व्रतं स आस्थितो मौनमात्मैकशरणो मुनिः निःसङ्गो व्यचरत्क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ॥४२॥ मनो ब्रह्मणि युञ्जानो यत्तत्सदसतः परं गुणावभासे विगुणे एकभक्त्यानुभाविते ॥४३॥ निरहङ्कृतिर्निर्ममश्च निर्द्वन्द्वः समदृक् स्वदृक् प्रत्यक्प्रशान्तधीर्धीरः प्रशान्तोर्मिरिवोदधिः ॥४४॥ वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि परेण भक्तिभावेन लब्धात्मा मुक्तबन्धनः ॥४५॥ आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितं अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनि ॥४६॥ इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा भगवद्भक्तियुक्तेन प्राप्ता भागवती गतिः ॥४७॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः २४

कुलः सम्यक् भेदग्राहकः किं तु स्वदृक् स्वमेव पश्यन् प्रत्यक् अन्तर्मुखा प्रशान्ता विक्षेपरहिता धीर्यस्य ॥४४॥ तदेवं विविक्तात्मानं निरूप्य आत्मनि तद्भजनप्रकारमाह वासुदेव इति त्रिभिः प्रतीचा जीवस्यात्मनि चलत्वम् आत्मा चित्तं येन स तथा मुक्तबन्धनत्वे लब्धात्मत्वमेवाह आत्मानमिति ॥४६॥ तदेवं तेन भागवती गतिः प्राप्ता एवमेव प्राप्तेति ॥४७॥ इति श्रीभागवते तृतीये चतुर्विंशोऽध्यायः २४

श्री भा टी ५५

सर्वाङ्गनैपुण्यं चित्तसंयमाद्धि तत्सर्वाङ्गनैपुण्यं चित्तसंयमाधीनमिति दर्शयन्नाह चेत इति आत्मनो जीवस्य गुणेषु विषयेषु पुंसि परमेश्वरे बन्धमोक्षहेतुत्वात् १५ यथा च चित्तसंयमस्तं पुरुषार्थसिद्धिं च दर्शयति अहं ममेति द्वाभ्यां मलैर्वीतं विरहितं यदा शुद्धं मनो भवति मनःशुद्धेर्ज्ञापकमाह अदुःखमिति १६ निरन्तरं निर्भेदं अणिमानं सूक्ष्मं अखण्डितं अपरिच्छिन्नं १७ हतौजसं क्षीणबलां १८ मनःशुद्धौ च भक्तिरेवान्तरङ्गं साधनमि

तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरानघे ऋषीणां श्रोतुकामानां योगं सर्वाङ्गनैपुणं १४ चेतः खल्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मतं गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये १५ अहं ममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः वीतं यदा मनः शुद्धमदुःखमसुखं समं तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परं निरन्तरं स्वयंज्योतिरणिमानमखण्डितं १७ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजसं १८ न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि सदृशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये १९ प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतं २० तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनां अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः २१ मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढां मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः २२ मदाश्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च तपन्ति विविधास्तापा नैतान्मद्गत

चेतसः २३ ॥

त्याह नेति ब्रह्मणः सर्वं प्राप्तिलक्षणो यो मोक्षस्तस्मै इत्यर्थः प्रसङ्गमिति अपावृतं निरावरणं १९ टीकासर्वत्र २० साधूनां लक्षणमाह तितिक्षव इति चतुर्भिः साधवः शास्त्रानुवर्तिनः साधुभूषणाः सुशीलं भूषणं येषां २२ एतादृशान् आध्यात्मिकादयो न तपन्ति न व्यथयन्ति कृतो मद्गतं चेतो येषां तान् न तापैरभिभूयन्ते ते साधवः इत्यर्थः २३

असत्तामिंद्रियाणां तर्षणात् विषयाभिलाषान्निर्विण्णास्मि येन संभाव्यमानेन प्रपन्नास्मि तेन ७ पारं
गमं प्राप्नोति पारगं तमेव श्रेष्ठं च लब्धं मे यावल्लब्धावदनुग्रहात् जन्मनामन्ते भावि मतिं तत्त्वं प्रपंचयति यद्दृति
स भगवांश्च तत्त्वरूप उदितः यथाह यः ९ अपाकृष्टुं त्वमर्हसि को मोहः तमाह यत्तस्मिन्देहादौ

देवहूतिरुवाच निर्विण्णा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्षणात् येन संभाव्यमानेन प्रपन्नान्धं तमः
प्रभो ७ तस्य त्वं तमसोन्धस्य दुष्पारस्याद्य पारगम् सच्चक्षुर्जन्मनामन्ते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ८ य आ
द्यो भगवान्पुंसामीश्वरो वै भवान्किल लोकस्य तमसान्धस्य चक्षुः सूर्य इवोदितः ९ अथ मे दे
व संमोहमपाक्रष्टुं त्वमर्हसि योऽवग्रहोऽहं ममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्वया १० तं त्वा गताहं श
रणं शरण्यं स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम् जिज्ञासयाहं प्रकृतेः पूरुषस्य नमामि सद्धर्मविदां वरिष्ठम् ११
मैत्रेय उवाच इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं निशम्य पुंसामपवर्गवर्धनम् धियाभिनन्द्यात्मवतां स
तां गतिर्बभाष ईषत्स्मितशोभिताननः १२ श्रीभगवानुवाच योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निः
श्रेयसाय मे अत्यन्तोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च १३

त्वयैव योजितो योऽहं ममेत्यसद्ग्रहः अवग्रहस्तं निरीयः इति प्रकृतेः कार्ये रागादिग्रहणार्थः १० प्रकृतेः पुरुष
स्य जिज्ञासया याचमानेषु यत्नतः सतां नमामि सद्धर्मविदां वरिष्ठं ११ अपवर्गवर्धनं मोक्षं वर्धयति ज्ञान
केईप्सितं निशम्य अभिनन्द्य अनेन वदन् १२ स आध्यात्मिकः आत्मनिष्ठः
श्रेयसाय निःश्रेयसाय मे मतः १३ ॥

विजानीहि विशेषेण तावत् यस्य त्वं आम्नायो मे ३० इत्थं मातुरर्थं प्रयोजनं विदित्वा जातस्नेहत्वे हेतुः यत्र यस्यां तन्वा
देहेनाविर्भूतः तत्त्वानां आम्नायो येन अनुक्रम्यते यस्मिन् किं तत् यत् सांख्यं प्रवदन्ति तं प्रोवाच भक्तिवितानं च योगं च ३१
कांचित्त्वय्युचिता भक्तिरिति पृष्टां तत्र तां भक्तिं लक्षयति गुणानां वा सैन्ये समत्ममूर्तौ हरौ वै वाचो वृत्तिः सा भक्तिः सिद्धेर्मो
क्षोद्याया गरीयसी तु तरेणान्वयः कथं भूता अनिमित्ता निष्कामा स्वाभाविकी अयत्नसिद्धा तेषामेवंविधहेतोः

तदेतन्मे विजानीहि यथाहं मंदधीर्हरे सुखं बुध्येय दुर्बोधं योषा भवदनुग्रहात् ३० मैत्रेय उवाच वि
दित्वार्थं कपिलो मातुरित्थं जातस्नेहो यत्र तन्वाभिजातः तत्त्वाम्नायं यत्प्रवदंति सांख्यं प्रोवाच वै भक्तिवि
तानयोगं ३१ श्रीभगवानुवाच देवानां गुणलिंगानामानुश्रविककर्मणां सत्त्व एवैकमनसो वृ
त्तिः स्वाभाविकी तु या ३२ अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी जरयत्याशु या कोशं नि
गीर्णमनलो यथा ३३ नैकात्मतां मे स्पृहयंति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः येऽन्योन्यतो भागव
ताः प्रसज्य सभाजयंते मम पौरुषाणि ३४

तस्मात् गुणैः लिंग्यंते ज्ञायंते ये ते गुणलिंगाः ते च आनुश्रविकः श्रवणमात्र उपलभ्यो वेदः तद्विहितमानुश्रविकं तदेव कर्म येषां सत्त्वमात्र एवैकं यस्य
विकृतिः मनो यस्य पुंसः शुद्धसत्त्वस्येत्यर्थः मुक्तिः स्वप्राप्त्या गौणी भवत्येव तत्र हि या भक्तिः कोशं लिंगशरीरं जरय
ति दग्धयति स्वप्रयत्नं विनैव सिद्धा हृष्टान्तः निगीर्णं भुक्तमन्नं अनलो जठराग्निर्यथा जरयति ३३ पूर्वश्लोकेन
सहटीका ३३ भक्तेर्गरीयस्त्वमेवोपपादयति नैकात्मतामिति पंचभिः एकात्मतां सायुज्यमोक्षं मदर्थमी

सत्संगस्य भक्तिसंगततामुपपादयति सतामिति २४ वीर्यस्य मम संविदनं याभ्यस्ताः वीर्यसंविदः हृत्कर्णयोः रसायनाः
सुखदाः कथाः तासां जोषणात् सेवनात् अपवर्गो विद्यानिवृत्तिर्वर्त्म यस्मिंस्तस्मिन्हरौ प्रथमं श्रद्धा ततो रतिः ततो भक्तिः
अनुक्रमिष्यति क्रमेण भविष्यतीत्यर्थः २५ ततः किमत आह भक्त्येति मम रचनायाः सृष्ट्यादिलीलायास्तस्या अनुचिन्त
या या भक्त्या तया ऐन्द्रियात्सुखात् जातविरागः सन् दृष्टश्रुतादैहिकामुष्मिकात् ततो यत्नः उद्युक्तः सन् चित्तस्य ग्रह

त एते साधवः साध्वि सर्वसंगविवर्जिताः संगस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः संगदोषहरा हि ते २४ सतां प्रसंगान्म
म वीर्यसंविदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमि
ष्यति २५ भक्त्या पुमान् जातविराग ऐन्द्रियाद् दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिन्तया चित्तस्य यत्तो ग्रहणे योग
युक्तो यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः २६ असेवयायं प्रकृतेर्गुणानां ज्ञानेन वैराग्यविजृम्भितेन योगेन
मय्यर्पितया च भक्त्या मां प्रत्यगात्मानमिहावरुन्धे २७ देवहूतिरुवाच ॥ काचित्त्वय्युचिता भक्तिः कीदृशी
मम गोचरा यया पदं ते निर्वाणमञ्जसान्वाश्नवा अहं २८ यो योगो भगवद्बाणो निर्वाणात्मंस्त्वयोदितः
कीदृशः कति चाङ्गानि यतस्तत्त्वावबोधनं २९ ॥

णाय यतिष्यति ऋजुभिर्भक्तिप्रधानत्वादल्पायासैः २६ ततश्च प्रकृतेर्गुणानामसेवया ज्ञानादिभिश्च अयं जीव
इहैव देहे मामेव ब्रह्म प्राप्नोति २७ काचिदिति किंरूपा भक्तिः अस्मिन् योगमार्गेऽपि मम अस्मिया कीदृशी गोचरा
योग्या निर्वाणं मोक्षात्मकं ते तव पदं अञ्जसा अन्वाश्नवै अहं सर्वात्मना प्राप्स्यामि
अञ्जसान्विति पादे अहमिति छेदः २८ भगवद्बाणो योगः लक्षणं कीदृशः यतः तत्त्वावबोधनं योगात् २९ ॥

स्वच्छत्वं भगवद्बिम्बग्राहित्वं अविकारित्वं लयविक्षेपराहित्यं अपां प्रकृतिः फेनतरङ्गादिरहितावस्था यथा स्वभावसंगता प्रशान्ता यथा स्वच्छा शान्ता च तद्वदित्यर्थः अहङ्कारस्योत्पत्तिमेवं च लक्षणमाह चतुर्भिः २२ क्रियाशक्तिर्यस्य सः क्रियाशक्तिः त्रैविध्यमाह २३ तस्य कार्यमाह यतो यस्मात् मनआदीनां भवः उत्पत्तिः तस्मिन् व्यापमाह २४ २५ कर्तृत्वं देवतारूपेण करणत्वमिन्द्रियरूपेण कार्यत्वं भूतरूपेण शान्तत्वादिकं तत्कारणगुणत्रयद्वारा

स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा: महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसम्भवात् क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत २३ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि २४ सहस्रशिरसं साक्षाद्यमनन्तं प्रचक्षते संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयं २५ कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणं शान्तघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः २६ वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसम्भवः २७ यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरं शारदेन्दीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः २८

येणान्मनस उत्पत्तिमेवं च लक्षणमाह द्वाभ्यां २६ संकल्पः चिन्तनं विकल्पो विशेषचिन्तनं यस्य मनसः संकल्पविकल्पाभ्यां कामसम्भवो वर्तते वृत्तिर्यस्य सः सन्निः लक्षणान्तरेणानिरुद्धव्यूहोपासनां तस्य संकल्पादिकार्याभावात् उपास्यव्यूहस्यानिरुद्धस्येति २७ शारदकालीननीलोत्पलवच्छ्यामं शनैः संराध्यं वशीकर्तुं योग्यं दुर्ग्रहत्वात् बुद्धेरुत्पत्तिमेवं च लक्षणमाह द्वाभ्यां २८

अंतः सर्वप्राणिनां यः पुरुषरूपेण नियन्तृत्वेन समवेतः समन्वेति सत्त्वानां स्वकीयकालात्मकरूपेण बहिस्सन्तीत्यत एवान्तः स्थितोवर्ततेवा
हि स कालरूपेणेष भगवान् यद्वायः पुरुषः इति प्रसिद्धिः स कालः पंचविंशकः केचित्तु पुरुषस्य प्रभावं काल
माहुः प्रभावस्यैव लक्षणं एतदिति पुरुषस्यैव तत्कालो विहन्तः प्रकृतेरिति उभयथापि वक्तव्यो हेतुः श्रोत्री
तिशुद्धसमानत्वेव प्रकृतेः चतुर्विंशतिभेदाः जीवेश्वरयोः चेकस्य विवक्षया षड्विंशतिर्भवति इदानीं तत्त्वानां
त्पत्तिं सर्वकालक्षणमाह १८ एतान्यसंहतानि तानि आत्मनेन गृहीत्वा चित्रस्यात्पत्तिं सर्वैकलक्षणमाह चन्द्रभिदेवा

समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया १८ देवात्क्षुभितधर्मि
अंतः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः
ण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् आधत्त वीर्यं सासूत महत्तत्त्वं हिरण्मयं १९ विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूट
स्थो जगदंकुरः स्वतेजसापिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः २० यत्तत्सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः
पदं यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकं २१

दैवात्क्षुभितधर्मिण्यामिति स्वस्यां योनौ प्रकृतौ वीर्यं चिच्छक्तिं सा प्रकृतिर्महत्
तत्त्वं हिरण्मयं प्रकाशबहुलं १९ विश्वमहंकारादिप्रपंचमात्मगतं स्वस्मिन्
लीनमभिव्यञ्जन् महतः स्वरूपमाह कूटस्थो लयविक्षेपशून्यः आत्मानं प्रस्वापयतीति तथा तत्
सूक्ष्मरूपेण स्थितं जगदंकुरं महत्तत्त्वं अपिबत् लयविक्षेपरहितं नाशयामास २० सर्वागमप्रसिद्ध
वैकल्यमप्येतस्य महतः प्रकृतौ विलापयामास तत्स्वरूपमाह यत्तत्सत्त्वगुणं वासुदेवाख्यं यदाहुः अयमर्थः अपि
माह स्वच्छं शान्तं रागादिरहितं भगवतः पदमुपलब्धिस्थानं वासुदेवाख्यं यदाहुः अथ वासुदेव इति अधिष्ठातारं
भूतरूपेण तस्यैव महतो निर्मलता स्वच्छता स्वरूपेण चित्तमिति निर्वापास्य... एवं वासुदेव इति अधिष्ठाता

निरुद्ध उपास्यः चेद्दोपि प्रकाशितो ... प्रकाशितो
निराकतो २१

[illegible]

श्री
भा टी
टी
४३

एतद्धि लक्षणोतिमहाभूतानीतित्रिभिःतावंतिपंचैव १२ संकल्पविकल्पात्मकंमनःनिश्चयात्मिकाबुद्धिःश्रोत्रा
त्मकंमनःकरणलक्षणाख्यरूपयाख्यवकेदिकयामनसोवृत्तिःसंकल्पःबुद्धेर्वृत्तिर्निश्चयःअहंकारस्याभिमाने ।
१४ यावन्मयाप्रोक्ताःएतावानेवसंख्यातःगणितः तत्त्वैतैःकलेनमतत्त्वमाहुर्याःकालःसपंचविपाकः।प्र
कृतेरेवावस्थाविशेषरूपःयदायःपुरुषःतिप्रसिद्धःकालःपंचविंशकः १५ एकोऽद्योतःषड्विंशस्येच्छ

महाभूतानिपंचैवभूरापोऽग्निर्मरुन्नभः तन्मात्राणिचतावंतिगंधादीनिमतानिमे १२ इंद्रिया
णिदशश्रोत्रंत्वग्दृग्रसननासिकाः वाक्करौचरणौमेढ्रंपायुर्दशमउच्यते १३ मनोबुद्धिरहं
काराःचित्तमित्यंतरात्मकं चतुर्धालक्ष्यतेभेदोवृत्त्यालक्षणरूपया १४ एतावानेवसंख्यातः
ब्रह्मणःसगुणस्यह संनिवेशोमयाप्रोक्तोयःकालःपंचविंशकः १५ प्रभावंपौरुषंप्राहुःका
लमेकेयतोभयं अहंकारविमूढस्यकर्तुःप्रकृतिमीयुषः १६ प्रकृतेर्गुणसाम्यस्यनिर्विशे
षस्यमानवि चेष्टायतःसभगवान्कालइत्युपलक्षितः १७ ॥

यस्यप्रभावंप्रभावंलक्षणंविक्रमंकालमाहुःतमेवकालंद्वेपालनयतियतोभवति कस्यप्रकृतिमीयुषः
प्राप्तस्यअतएवदेहेआत्माभिमानिनः अहमेवकर्तेति अहंकारेणविमूढस्यकर्तुःजीवस्यअनेनसंहारा
कर्तेनलक्षितःसृष्टिहेतुत्वेनलक्षयतिप्रकृतेरिति १६ कोऽसौभगवानित्याह १७ ॥

25

ननु चैतन्यसामानाधिकरण्येन अहं कर्तृत्वादिप्रतीतेः तस्यैव तदङ्गीक्रियतां नेत्याह कार्ये शरीरे कारणानि इन्द्रियाणि क-
र्तृत्वे च तेषां गौणः तत्राकापत्तेः पुरुषस्य प्रकृतिकारणाविवेकः कूटस्थस्य स्वतो विकाराभावात् प्रकृतिपरिणामभू-
तदेहाद्यहंकारकृतमेव कर्तृत्वादिकमित्यर्थः भोक्तृत्वे च पुरुषः कारणं विकारित्वस्याभावः यद्यप्यहंका-
रगतमेव कर्तृत्वादिकं भोक्तृत्वं तथापि विकारस्य जडत्वमानत्वात् उपाधि प्राधान्येन मायाचिदवसानत्वात् उपहित-
प्राधान्यमिति च तदेवं समाविर्भूतपुरुषं तद्देहप्रकृतिं च तत्त्वादीनि जगत्कारणं सोऽप्यत्र तत्प्रकृतिं च पृच्छति प्रकृते-
रिति अस्याविश्वस्य सदसत् स्थूलसूक्ष्मकार्यं यदात्मकं तयोः प्रकृतिपुरुषयोः तत्र प्रकृतिलक्षणं [illegible]

कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः । भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥ ८ देवहूतिरुवा-
च । प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम । ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकम् ॥ ९ श्रीभगवानु-
वाच । यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥ १० पञ्चभिः पञ्च-
भिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधा-

धानं तदेव प्रकृतिं प्राहुः किं तत्प्रधानं स्वतो विशेषं [illegible] इति वचनात् विशेषवत् वि-
शेषाणां [illegible] कार्याणां [illegible] नहि [illegible] गुणाः अनेन सुखादीनां
[illegible] किं महदादिकं [illegible] कार्यं महत्तत्त्वं कार्यं [illegible] सदसदात्मकं
कार्याकार्यरूपं किं [illegible] प्रकृतिं नित्यं प्रधानमित्यर्थः [illegible]
मित्यादि सांख्यभेदेन [illegible] चतुर्विंशतिकं [illegible] प्रधानकार्यम्

श्री
भा टी
५५

अर्थाश्रयत्वमर्थवाचकत्वं द्रष्टुर्लिंगत्वं व्यवहितस्य वक्तुः ज्ञापकत्वं तदुक्तं लिंगयद्द्रष्टृश्च्छयोरिति नभसस्तन्मात्रत्वं च
शब्दस्य लक्षणमित्यन्वयः ३३ छिद्रदातृत्वमवकाशदातृत्वं वहिरंतरं व्यवहारास्पदत्वं आत्ममनः प्राणादीनां धिष्ण्य
त्वमाश्रयत्वं नाड्यादिछिद्ररूपेणाहृतिकार्यमेवलक्षणं वृत्तिलक्षणमेवमत्रापि एकेन श्लोकेन तन्मात्रमहाभूतयोर्लक्ष
णं द्वितीयेन तन्मात्रलक्षणं तृतीयेन महाभूतलक्षणमित्यनुसंधेयं ३४ कालात्मकस्य स्पर्शस्य संग्रहस्तस्य त्वक् ग्रहणमुक्तं

अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिंगत्वमेव च तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ३३ भूतानां छिद्रदातृत्वं वहिर
तरमेव च प्राणेंद्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् ३४ नभसः शब्दतन्मात्रात्कालगत्या विकुर्वतः स्पर्शोऽभव
त्ततो वायुस्त्वक् स्पर्शस्य च संग्रहः ३५ मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्व
तः ३६ चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः सर्वेंद्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणम् ३७

यत्तल्लिंगत्वात् यस्मात्स्पर्शस्य संग्रहो ग्राह्यतो भवतीति शेषः शब्दतन्मात्रादित्यादितन्मात्राणामुत्तरोत्तरं ययार्थं मुक्तं ३५ स्पर्शत्वं
स्वस्वरूपलक्षणमित्यर्थः नभस्वतो वायोः तन्मात्रत्वम् ३६ चालनं वृक्षशाखादेः व्यूहनं मेलनं तृणादेः प्राप्तिः संयोगः द्र
व्यस्य गंधवतो घ्राणं प्रति तथा शैत्यादिमतः स्पर्शनं प्रति शब्दस्य श्रोत्रं प्रति नेतृत्वं
सर्वेंद्रियाणामात्मत्वमुपोद्बलकत्वं कर्मणा कार्येणाभिलक्षणं भावो स्पृहत्वं [illegible]

25

५५

हेमाति द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिति चिन्त्यमानमर्थमुक्तं इन्द्रियाणामनुग्रह इति सविकल्पज्ञानेन्द्रियाणामपी
त्यर्थः मिति यदुक्तं तन्निर्विकल्पकज्ञाने स्वस्फुरणमेव प्रमाणं सर्पाद्यादिः विपर्ययो मिथ्याज्ञानेन निश्चयः प्रमाणज्ञा
ने स्वप्ने निद्राप्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इति पातञ्जलोक्तेः इन्द्रियाणामुत्पत्तिमाह ३१ तैजसानीति
साहंकारज्ञानान्निर्ज्ञानेन्द्रियाणां वैकारिकात्तं शब्दादिगुणमेव कार्यं द्विविधान्यपीन्द्रियाणि तैजसान्येवातनयः

तैजसात्तु विकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत्सति द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः ३० संशयोऽथ वि
पर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ३१ तैजसानीन्द्रियाण्येव
क्रियाज्ञानविभागशः प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३२ तामसाच्च विकुर्वाणाद्भग
वद्वीर्यचोदितात् शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगम् ३३ ॥

तत्र हेतुः प्राणस्येति क्रियेयं प्राणस्य क्रियाशक्तिः बुद्धेश्च विज्ञानशक्तिता अतः प्राणस्य तैजसत्वा
त् तत्क्रियाशक्तिमत्त्वादिन्द्रियाणां तैजसत्वं तथा बुद्धेस्तैजसत्वात्तदीयज्ञानशक्तिमत्तामपीन्द्रि
याणां तैजसत्वमित्यर्थः तामसाच्चेत्यादि सृष्टिमाह पंचदशा
भिः ३२ श्रोत्रं तु शब्दगमित्यादि तदुत्पत्तिः प्रागेवोक्त
लक्षणमाह ३३ ॥

करंभो मिश्रगंधः यथा व्यंजनादीनां हिंग्वादिसंस्कारेण पूतिर्गंधः कुथितः सौरभ्यं कर्पूरादेः शांतः शतपत्रादेः उ
ग्रो लशुनादेः संसर्गिणां द्रव्यावयवानां वैषम्याद्गंध एवं विभिद्यते स गंध इत्यर्थः ४५ ब्रह्मणो भावने प्रतिमादिरू
पेण साकारतापादने स्थाने जलादिविलक्षणतया नैरपेक्ष्येण स्थितिः धारणं जलाद्याधारत्वं सन्नामाकाशादीनां
विशेषणं परिच्छेदकत्वं सर्वेषां सत्वानां प्राणिनां तद्गुणानां च बुध्यादीनां तदुद्भेदः परिणामविशेषैः प्रकटीकरणं

करंभपूतिसौरभ्यशांतोग्राम्लादिभिः पृथक् द्रव्यावयववैषम्याद्गंध एको विभिद्यते ४५ भावनं
ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणं सर्वसत्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणं ४६ नभोगुणविशेषोर्थो
यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते वायोर्गुणविशेषोर्थो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः ४७ तेजोगुणविशेषोर्थो यस्य तच्चक्षु
रुच्यते अंभोगुणविशेषोर्थो यस्य तद्रसनं विदुः ४८ भूमेर्गुणविशेषोर्थो यस्य स घ्राण उच्यते परस्य
दृष्टे धर्मोस्य परस्मिन्समन्वयात् अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते ४९

श्रोत्रादीनां शब्दादिग्राहकत्वलक्षणं तेषां वृत्तिलक्षणं तदेवाह पंचभिः ४६ नभसो गुणविशेषः शब्दो यस्या
र्थो विषयः गुणविशेषस्य द्रव्यानुमापकत्वं दर्शयति परस्येति ४७ ४८ परस्य कारणस्य धर्मः शब्दादिः परस्मिन् का
र्ये दृश्यते कारणान्वयात् दृश्यते अतो भावानामाकाशादीनां विशेषा गुणाः सर्वेपि शब्दादिः भूमावेवोपलभ्यं
ते स्वस्वगुणैस्तत्रान्वयात् जलादिषु यथान्वयमेव न सर्वे आकाशे त्वन्वयाभावादे
क एवेति एवं कारणान्निष्कृष्टकार्याणि निष्कृष्टमाह समार्थैः ४९

३८ द्रव्याकृतत्वं ति द्रव्यस्याकारसमर्पकत्वे गुणत्वाद्द्रव्योपसर्जनत्वप्रतीतिः शब्दस्य साक्षात्श्रोत्रेणैव प्रतीतिः अप्रत्यक्षद्रव्य स्याकाशादेरपि स्वात्मश्रोत्रेणैव प्रतीतिः रूपस्य तु नैव सिद्धिरित्यर्थे विशेष उक्तः व्यक्तिसंस्थानं द्रव्यस्य संस्थासन्निवेशः सैव संस्थाय स्याद्द्रव्यपरिणामतया प्रतीतिरित्यर्थः तेजस्त्वं तेजस्त्वमसाधारणं ३९ द्योतनं प्रकाशनं पचनं तुलादे लघूकरणं च अश्नानाच्च पिपासा च तन्नाशेन पानं मर्दनं च ४० जिह्वा रसनेन्द्रियं रसो गृह्यतेऽनयेति रसगृहाया रसंग्रह

वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेविनादभूत् समुत्थितेन तत्तेजस्तद्रूपोपलंभनम् ३८ द्रव्याकृतित्वे गुणता व्यक्तिसंस्थानमेव च तेजस्त्वं तेजसः साधिरूपमात्रस्य वृत्तयः ३९ द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्दनम् तेजसो हृतयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च ४० रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसो दैवचोदितात् रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः ४१ कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्लस्तथैकधा भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते ४२ क्लेदनं पिंडनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनं तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः ४३ रसमात्राद्विकुर्वाणादम्भसो दैवचोदितात् गंधमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वी घ्राणस्तु गंधगाः ४४

ततो भवतीति शेषः ४१ कषायादिषु लौकिकोऽपि द्रष्टव्यः भौतिकानां संसर्गिद्रव्याणां यत्कोमधुर एव सन्ने-कधाभिद्यते रस इत्यर्थः ४२ क्लेदनमार्द्रीकरणं पिंडनं मृदादेः पिण्डीकरणं तृप्तिः तर्पिभावत्वं प्राणनं जीवनं आप्यायनं प्राणाप्यायनं [illegible] उन्दनं क्लेदकाणां उदकनमिति पाठे स एवार्थः भूयस्त्वं [illegible] ४३ गंधग्राहीति गंधगः ४४ ॥ ॥

श्री भा तृ टी ५२

आदित्यश्चानवेशा: ५५ ५७ स्वराडिंद्रः हविर्भिस्तः ५८ अग्नेर्जातम् ५९ तस्मादस्य हृदयमेषापि

निर्बिभिदे विराजस्तत्रोत्सृष्टः स्वादयस्ततः ततोऽभवथ यस्त्वासन् शिश्नं निर्बिभिदे ततः ५९ रेतस्तस्मा
दापश्चासन् निरभिद्यत वै गुदं गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयंकरः ५७ हस्तौ च निरभिद्येतां
बलं ताभ्यां ततः स्वराट् पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ५८ नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो
लोहितमाभृतं नद्यस्ततः समभवन्नुदरं निरभिद्यत ५९ क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोर
भूत् अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितं ६० मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः अहं
कारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत् ६१ एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् पुनरावि
विशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६२ अ
क्षिणी चक्षुषादित्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६३
श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्तदा विराट् त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६४

नैतां प्रतिबुद्ध्या ७० चैत्यः क्षेत्रज्ञः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां देहतत्त्वविवेकः सर्वेषां पुनः प्रवेशमाह नवभिः ६१

एतान्यसंहत्याभिलित्वा यदास्थिताः नितराजगदादिरीश्वरः प्राविशत् संश्लेतिचेतिप्राधान्याभिप्रायेणोक्तं प्रवेशस्तु सर्वेष्वपि विवक्षितएव ५० तेनानुविद्धेभ्यः क्षुभितेभ्यः यस्मादण्डादसौ विराट्पुरुष उदतिष्ठत् ५१ भगवतोरूपमिति पुरुषाभेदाभिप्रायेणातस्मिन्प्रधानत्वादिभिर्विभागमाह नवभिः ५२ उत्थाय उदासीनोविहायतमाविश्य

एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् ५० ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट् ५१ एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः ५२ यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः ५२ हिरण्मयादण्डकोशादुत्थाय सलिलेशयात् ५३ तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम् ५३ निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः ५४ घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः तस्मात्सूर्यो व्यभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ५५ ॥

भित्त्वायं महादेवो ऽरेकं ५३ वाण्या सह वह्निरभवत् प्राविशत् नासे निरभिद्येतां प्राणोन्तोऽतः स्पृतः सन् घ्राणो एतयोर्नासिकयोरभवत् हि तयोर्लक्षणाः ५४ घ्राणादनन्तरं वायुः घ्राणेन सह इति विशेषणं सर्वेन्द्रियेष्वपि द्रष्टव्यं जानितिघ्राणो सूर्यलिङ्गतानिति निर्भिद्याण्डकोशे कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः प्राविशत् ५५

॥ श्रीरामरामरामशरणंमम ॥

श्री० भा० त० टी० १८

देहस्थोपिनाज्यतेनलिप्यतेगुणोत्थैः सुखदुःखादिभिः निर्गुणत्वादकर्तृत्वं ततोविकारित्वंनस्यात् १
अनिवृतःसन् प्रकृतिसंगकृतैः सदसन्मिश्रयोनिषुदेवतिर्यङ्नरादिषुसंसारपदवींप्राप्नोति ३ ननुतर्हिअ
वास्तवत्वात् संसृतिः किंतन्निवृत्तिप्रयासेनेत्यताह यतोविषयध्यानमनर्थहेतुः अतोमनोनिरोद्धव्यमित्याह अ

२८

सएषयर्हिप्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते अहंक्रियाविमूढात्माकर्तास्मीत्यभिमन्यते २ तेनसंसार
पदवीमवशोभ्येत्यनिर्वृतः प्रासंगिकैःकर्मदोषैःसदसन्मिश्रयोनिषु ३ अर्थेह्यविद्यमानेपिसं
सृतिर्ननिवर्तते ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेऽनर्थागमोयथा ४ अतएवशनैश्चित्तंप्रसक्तमस
तांपथि भक्तियोगेनतीव्रेणविरक्त्याचनयेद्वशम् ५ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन्श्रद्धयान्वि
तः मयिभावेनसत्येनमत्कथाश्रवणेनवा ६ सर्वभूतसमत्वेननिर्वैरेणाप्रसंगतः ब्रह्म
चर्येणमौनेनस्वधर्मेणबलीयसा ७ यदृच्छयोपलब्धेनसंतुष्टोमितभुङ्मुनिः विविक्तशर
णःशांतोमैत्रःकरुणआत्मवान् ८॥

सतामिन्द्रियाणां पथि विषयमार्गे तीव्रेण दृढेन विरक्त्या च तीव्रया ५ भक्तिविरक्त्योस्तीव्रत्वे कारणानि
वदन् तावन्मनोनिग्रहप्रकारमाह चतुर्भिः यमादिभिर्योगमार्गैश्चित्तमभ्यसन् पुनःपुनः एकाग्रीकु
र्वन् आत्मानमुपलभ्य सर्वान्स्वात्मवद् दृष्ट्वा परमात्मानं प्रतिपद्यत इति ८
बहुलाभ्यः सत्येन निष्कपटेन भावेन प्रेम्णा ६ अप्रसंगः
संगत्यागेन बलीयसा ईश्वरार्पितेन ७ विविक्तशरणः एकान्तवासी

६३ विराड्देहस्य स्वाधिष्ठितदेहे दृष्टान्तेन दर्शयन् सांख्यानुकथनस्य प्रयोजनमाह यथेति त्रिभिः प्रथमं स्वीय
देहमध्ये भक्तिः ततोऽन्यत्र विरक्तिः ततो योगप्रवृत्ता धीः एकाग्रचित्तता यत् ज्ञानं तेन प्रत्यगात्मानं चेतयन्ते

रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्तदा विराट् गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६५ हस्ताविन्द्रो
बलेनैव नोदतिष्ठत्तदा विराट् विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६६ नाड्यो नद्यो लोहितेन नोद
तिष्ठत्तदा विराट् क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६७ हृदयं मनसा चन्द्रो नोदतिष्ठत्तदा विराट्
बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६८ रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६९ चित्तेन हृदयं चै
त्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ७० यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रिय
धियः प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ७१ तमस्मिन्प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया भ
क्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत् ७२ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे कापिलेये तत्त्वसमा
म्नाये षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः अवि
कारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् ॥

७१ अस्मिन्नात्मनि कार्यकारणसंघाते विविच्य चिन्तयेत् ७२ ॥ ७२ इति श्रीभागवतीये तृतीये षड्विंशः
॥ सप्तविंशेऽत्र सम्यक्त्वसाधनं योग उच्यते प्रकृतिस्थोऽपि विवेकेन माहात्म्यं निरूप्यते विवेकज्ञानेन मोक्षम्
यथा सवितुः प्रतिबिम्बं जलस्थं न जलधर्मैः तथा प्रकृ
तिविकारैः तत्स्थोऽपि न स्पृश्यते प्र
कृतिस्थोऽपीति त्रिभिः १ ॥

प्री॰ भा २॰ टी॰

वैः शिशुप्रोहे कादैः मनोज्ञलाभाप्रभासोऽस्मिन्नैव रूपेण लक्षितः प्रहंकारस्याभासेति नाविषयाभासनूनतेः प्र
नेवनारं कोणमग्राभासवनामस्य स्वरूपस्यमाणे तन्मिरूपेण प्रमालक्षितेनइत्यर्थः १३ इदानीं सुषुप्तिमाहितेन तत्र
न्मग्नतिपत्निमनुभवेनादर्शापत्ति शिभिन्नतादिप्रसक्तिप्रसङ्गत्वग्राह्याकुलेनेदंतालीनेषु तत्त्वयत्वतस्मादिवृति
द्वेति विरहक्रियः तस्मान्नप्रतिपद्यतेऽनुस्मृतिरेतो येनान्यः १४ ननु यदि तदा विनिद्रासावस्तिनाहन्ता प्रत्यक्षयोरिव
स्फुटः किनावभासतेन तदा रूपस्मृतेष्वहं प्रत्ययेन तद् विकल्पेन तु पासूत्रं प्रतीतः सुषुप्तो भ्रमारहंकारविषय स्मृ
त्यैनत्यात् नहि दृष्टेऽहंकारो न प्रसक्ति तत्यमनुभूपि स्वविमानानन्तरं नस्य विकार्यविषयेनयः प्रत्यक्षम् नासे

भात एवान्तरे चित्तमनेकानुगमादि हेतुनिःसृता लीने चूतनिपसन्त्वविनिष्ठा विरहक्रियाः १४
मस्यमानं स्तनसत्स्मानं तमनष्टो न पूर्वस्माद्यो नष्टे चैकाणे ग्रहणानष्टविद्वर्ववान्तरः १५
एवं प्रत्यवमर्शाभासावान्यानपेक्षिते साक्षात्कारस्फुरत्स्य स्वपर्यवस्थानमनुग्रहः १६

प्रत्यक्षस्य नष्टत्वस्य तेद्वलेन तु स्मृति विज्ञापयाप्रानतो विवशोन्नष्टवदवर्तीत्यर्थः १५ ननु सुषुप्तेन किंचिदनुभ
तेन वलात्व महंत्व प्रमाणानां किं विरवेति विमिति विशेषतानेविनाकेवलस्यात्मनः प्रतिबुधानेसाहंकारस्मृ
तौ न कश्चि निरहंक्रियत्वं तत्राह साहंकारस्पर्शत्यस्पर्शकार्यकारणसंधानस्यानुग्रहः प्रकाशनमनुस्यानेन
रस्यविशेषणानया रूपकारस्यापि रूपतास्मृतरूपानामात्रपरित्यक्तः तस्मात् स्मातमितस्ययः भक्ति विज्ञाके
भासित विविधप्रकृति पुरुषयोः परस्परतया गाभावान्तरपर्यनुक्तिर्विनिश्चयति ग्राहकमिति च नमः १६

प्रसदाग्रहे ग्रहे स्मिन्मतो प्रकृतेः गुणस्य स्वरूपेण तन्मयेन तेन तादात्म्येन ९ निवृत्तानि बुद्ध्यावस्थानानि नाशरूपाणीति
यस्य सः अतएव दूरीभूतमनस्तद्दर्शनं यस्य आत्माभासं कार्यविशेषमात्मानं बुद्ध्युपलभ्यपक्षस्वावस्थान
वेदनं भासकात्मकमेतद्दर्शनमाह तदा पाव स्वरूप कल्पितं नात्मकं त्यागस्य कमिवप्रवमानमहत्व बुद्धेर्मा
त्मानं पश्यन् १० मुक्तलिङ्गनिरूपाधिकं प्रसन्नमित्याभूतेऽग्रे कार्यसदाभासं सत्यात्मभासमानं ब्रह्म शोभते स्वरूपे
वस्वरूपाधि हि शेषमाह सतः कारणस्य प्रधानस्य वपुषि स्थाने प्रसन्नः कार्यस्य वदन्ति प्रकाशक सर्वकार्य

स्वानुवेधवदेहेऽस्मिन्नज्ञत्वेन सदाग्रहे तादृशं तृप्ततेऽनु प्रकृतेर्गुणस्य च ९ निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो
दूरीभूतात्मदर्शनः उपलभ्यात्मनात्मानं वदेषकान्तमहत्व १० मुक्तलिङ्गसदाभासमसति
प्रतिपद्यते सतोऽवपुषमसकलः सर्वानुस्यूतमद्वयं ११ यथा जलस्य प्रभासः स्थूलस्येन ना
वरुध्यते स्वभासेन तथास्यान्तलक्ष्येन दिविस्थितः १२ एवं त्रिवृद्देहकारा
भूतेन्द्रियमनोमयैः स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक् १३ ॥

कारणेषु प्रत्यस्ततेषु प्रस्थेषु शरीरेषु प्रहे कार्योपहितेन प्रतिबिम्बितस्य पर्विमृश्यमानमाह ११ जलेस्थितप्रभासः सर्वप्र
तिबिम्बदशायां नैव निर्भिन्नास्तु रीति तद्ग्रहस्कार्यस्थितेः सूर्यदेहे भिन्नादौ स्थूले स्थिते न स्वाभासेन स्वप्रकाशतिरोध
नयथा प्रथम जलस्य प्रभासेन स्वरूपस्ते गगनस्य सूक्ष्मरूपे प्रकाशवत्तानां तस्य तथा शब्दयथायां
यथा च जलस्थलेन दिविस्थलमस्यैव लक्ष्यते १२ एवं भूतेन्द्रियमनोभिर्विकल्पैः स्वाभासैर्ब्रह्मप्रतीति

श्री
भाग
त टी
१०

मुक्तो योगो यस्मान्निर्मितत्वात् सदा हृष्टो दोषो यस्याः अपवर्गे त्यक्ता सती ईश्वरस्याग्रतं तत्स्वमहिम्नि
स्थितस्यानंदप्राप्तस्याविवेकावस्थायामनः क्लेशादपि विवेकानंतरं न भवतीति हृष्टान्तमाह द्वाभ्यां २४
प्रायशः स्वप्नावस्थायां विभाति स्मृतिरूपः संस्कारवशेन स्फुरन्नपि २५ उपसंहरति त्रिभिः २६
यद्धि नित्यं स्मानि यस्मिन्काले २७ प्रतिबुद्धो विदितात्मतत्त्वः केवलात्मस्वरूपस्यानंदहादिष्वनिर्वाणस्य

प्रकृतिःस्थोप्यसंसक्तो हदयमानाहंहनिशं निरोमविनीशनकेरग्रयोनिर्वाणः २२ मुक्तभो
गापविनिर्मुक्ताहृष्टदोषा च नित्यशः नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वेमहिम्नि स्थितस्य च २४ यथा हि प्रति
बुद्धस्य प्रस्वापो बहुनर्थभृत् सएव प्रतिबुद्धस्य नवै मोहाय कल्पते २५ एवं विदितत
त्त्वस्य प्रकृतिर्मयि मानसं युञ्जतो नापकुरुत आत्मारामस्य कर्हिचित् २६ यदैवमध्या
त्मरतः कालेन बहुजन्मना सर्वत्र जातवैराग्य आब्रह्मभुवनान्मुनिः २७ मद्भक्तः प्रतिबुद्धार्थो
मत्प्रसादेन भूयसा निःश्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयं २८ प्राप्नोति जनसाधीरः
स्वदृशाच्छिन्नसंशयः यदृच्छया निवर्तन्ते योगिनो लिंगादि निर्गमे २९ यदा न योगोपचितासु चेतो
मायासु सिद्धस्य विषज्जतेङ्ग अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यंतिकी यत्र न मृत्युहासः ३०

स्वरूपं मत्स्वरूपं तेः श्रेयसं निरतिशयानंदं २८ सहशाम्नत्वेन किन्तात्मा यामिश्याता नानियमलिंगादि
निर्गमे लिंगशरीरनाशे सति इत्यर्थः २९ तदा च अणिमादिसिद्धयः अंतरायरूपा भवंति तानुपायोगेनोपचिता
सुसम्पन्नासु माया आदन्याहेतु यी सत्ता स्ययदा सिद्धस्य चेतो न विषज्जेत अवहेमातः अस्मदात्मनि के
वलं स्वरूपमात्रं सर्वयिनी यत्र यस्यां गतौ मृत्योर्हासो न भवति विघ्नान मिहो

मीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे
१००

व्यतिरेकाभावमात्रे दृष्टान्तः १७ यथा व्यतिरेकेणाभावः सतोनास्ति गन्धस्य कदाचिदप्यनुपदर्शनात् दृष्टान्तान्तरं
अपामिति बुद्धेः प्रकृतेः पुरुषस्य च परस्य चेतनस्य किमतस्तत्राह १८ येगुणाश्चास्य श्रेयस्यास्तेषु प्रकृतेर्गुणेषु १९
सत्सु पुरुषस्य कैवल्यं कथमतएव क्वचित्तत्त्वविचारप्रायस्यापि संसारभयस्य पुनरुद्भवाद्दृष्टत्वादित्याह क्वचिदिति २०

देवहूतिरुवाच प्रकृतिं पुरुषस्येह न विमुञ्चति कर्हिचित् अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो १७ य
थागन्धस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च १८ अकर्तुः कर्मबन्धोयं पुरुष
स्य यदाश्रयः गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथं १९ क्वचित्तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्बणं
अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्यवतिष्ठते २० श्रीभगवानुवाच अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्म
ना तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसंभृतया चिरं २१ ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा तपोयुक्तेन
योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना २२

नप्रकृतिसंबंधमात्रं बंधहेतुः किंतु गुणाभिमानस्तन्निवृत्तौ मोक्षोपपद्यते न च विरुद्धवत्साधनवै
कल्यादित्यभिप्रेत्य साधनान्तराण्याह चतुर्भिः अनिमित्तं फलाभिसंधिरहितं निमित्तं प्रवर्तकं यस्मिन् निष्कामे
ण धर्मेण अमलात्मना निर्मलेन मनसा श्रुतेन श्रवणेन संभृतया पुष्टया २१ दृश्यमानाभिभूयमाना
निर्दग्धा भवति एवं चतुर्भिः श्लोकैरन्वयमाह २२ ॥

श्री
भा ३
टी
९१

अनास्रवणादानादिभिः कर्णादीनि प्रत्याहरति स्वचावितिया ब्रह्मसाक्षिः ७ आसनं कुशाजिनचैलोत्तरम्
प्रतिष्ठाप्य स्वस्तिकासनेन वा समं धारयेत् प्राणामिति शेषः कुं हजंघांतराले यत्पादाग्रं जानुमध्ये योगिनो यदव
स्थानं स्वस्तिकं तद्विदुर्बुधाः ८ बाह्यवायोरन्तः प्रवेशनं पूरकः प्रवेशितस्य धारणं कुम्भकः अन्तस्थस्य बहिः निःसारणं
रेचकः प्रतिकूलेन रेचकपूरककुम्भकैः यद्वा इडया पूरः पिङ्गलया रेचनं पिङ्गलया पूरः इडया रेचनमित्येवं प्रति

एतैरन्यैश्च योगाभ्यासैर्मनो ब्रह्मसंस्थं युञ्जीत शनैः शनैः जितप्राणो ह्यतन्द्रितः ७ शुचौ देशे प्रतिष्ठा
प्य विजितासनमासनम् तस्मिन्स्वस्ति समासीन ऋजुकायः समभ्यसेत् ८ प्राणस्य शोधयेन्मा
र्गं पूरकुम्भकरेचकैः प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थिरमचञ्चलम् ९ मनोऽचिरात्स्याद्विरजं जितश्वा
सस्य योगिनः वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलम् १० प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणा
भिश्च किल्बिषान् प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥

कूलेन वा शङ्कुस्थाने स्थिरं सचुम्बकमपि चंचलं यथा न भवति तथा शोधयेत् ९ ध्मातं तप्तमित्यर्थः लोहं कु
वर्णं यथा मलं त्यजति तथा मनो विरजं स्यात् ततः चञ्चलं न स्यादिति भावः प्राणायामादीनां
समासो फलान्याह १० दोषान्वातपित्तश्लेष्मादीन्
संसर्गान् विषयसंगान् अनीश्वरान् रा
गादीन् ॥

इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये सप्तविंशः २७ अष्टाविंशे ततोऽष्टांगयोगेन ध्यानशोभिता सर्वोपाधिविनिर्मुक्ता स्व
रूपज्ञानमीर्यते भक्तिसंबोधितः प्रोच्य सांख्यमाख्याय विस्तरेण अथाह वैभवं योगमष्टांगं कपिलो मुनिः १ स
बीजस्य साफलेवनस्य प्रसन्नं सत् नययमनियमानाह त्रिभिः स्वलक्षणयाधिकैः १२ ग्राम्यः त्रैवर्गिकधर्मः तस्मान्नि
वृत्ति मितं चान्नमश्रं स्फुटं देवन स्वादनं तत्र ग्रामितं नाम दैभागोपदयेदन्नेतायेनैके प्रपश्येत् माकृतस्य प्रचारार्थे

इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे कापिलेये सप्तविंशोऽध्यायः २७ श्रीभगवानुवाच योगस्य लक्षणं वक्ष्ये
सबीजस्य नृपात्मजे मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथं १ स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनं
दैवाल्लब्धेन संतोष आत्मविच्चरणार्चनं २ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा मितमेध्यादनं श
श्वद्विविक्तक्षेमसेवनम् ३ अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्या
यः पुरुषार्चनम् ४ मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः प्रत्याहारश्चेंद्रियाणां विषयान्मनसा हृदि
स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणं वैकुंठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः ६ ॥ ग्रम

यत्रार्थमवरोधयेदिति प्रसिद्धं विविक्तं विजनं क्षेमं निर्बाधं तस्य स्थानस्य सेवनम् ३ यावतार्थः प्रयोज
नं तावन्मात्रस्य परिग्रहः आसनादीनां ... त्रिभिः ४ सदासनस्य जयेन स्थैर्यम् ५ स्वधिष्ण्यानां प्राणा
... स्थानानां ... मध्ये एकस्मिन्देशे मनसा ६
... आत्मनो मनसः समाधानमात्मा ...

श्री
भा. ग
त. टी
१.२

कीर्तन्यं कीर्तनार्हं तीर्थं यशो यस्य पुण्यश्लोकानां बलिप्रभृतीनां यशस्करं समग्राण्यङ्गानि यस्मिन् न च्यवते
नापयाति न पर्येति १८ प्रेक्षणीयमीहितं लीला यस्य तं देवं समग्रध्यानमुक्त्वा एकैकावयवध्यानमाह १९
तस्मिन् लब्धपदं स्थितिः येन तच्चित्तं विशेषेण लक्ष्य एकत्र एकस्मिन्नङ्गे संयुञ्ज्यात् तदेव पादादिक्रमे
णाह त्रयोदशभिः २० सम्यक् चिन्तयेत् पादतले रेखात्मकानि वज्रादीनि लाञ्छनानि तैराढ्यं उत्तुङ्गा स्वाक्रा

कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करं ध्यायेद्देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः १८ स्थितं व्रजन्तमासी
नं शयानं वा गुहाशयं प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा १९ तस्मिंल्लब्धपदं चित्तं सर्वावय
वसंस्थितं विलक्ष्यैकत्र संयुज्यादङ्गे भगवतो मुनिः २० संचिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दं वज्राङ्कु
शध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यं उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयान्धकारम् २१
यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृ
ष्टवज्रं ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविन्दं २२

प्रविलसन्तो नखाः तेषां चक्रवालं मण्डलं यस्य तत्तस्य ज्योत्स्नाभिराहतो महतां ध्यानिनां हृदयान्धकारो येन तच्च सर्वस्मा
दृश्यविशेषणमध्ये यत्नेनैतदुक्तमिति च २१ यस्य शौचेन क्षालनेन निःसृतायाः सरित्प्रवरायाः गङ्गाया उदकेन तीर्थेन
मूर्ध्न्यधिकृतेन धृतेन शिवः शिवोऽभूत् अत्यधिकं सुखं प्राप्तवानित्यर्थः ध्यातुर्मनस्येव शैलः तद्रूपा
शमलं पापं तस्मिन् निसृष्टं वज्रमिव यत् यद्वा
शमलशैलेति हृदि सलाञ्छनं रूपं वज्रं येन तत् २२॥

32

वायुना सह मनसः स्थिरीकरणं धारणा स्थिरस्य हृतिसंहृति ध्यानं वृत्तिरोधः समाधिरिति भेदः समाहितो स्थि
रे जाते काष्ठां कलाम्॥ निमिषार्थः स्वनासाग्रावलोकनं यस्य पाञ्चलयविक्षेपयोः परिहाराय ध्येयं हरिमाह स
प्तभिः ॥२॥ प्रसन्नवदनाम्भोजं यस्य तं ध्यायेदिति विष्टेनान्वयः पद्मगर्भवदरुणे ईक्षणे नेत्रे यस्य नीलोत्पलाम
लश्यामं ॥३॥ लसत्पंकजकिंजल्कवत् पीतकौशेयाम्बरं यस्य श्रीवत्सभ्राजत्कौस्तुभेन संश्लिष्टा कंधरा यस्य ॥४

यदा मनः स्वं विरजं योगिनः सुसमाहितं काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः ॥२॥ प्रसन्नवदनाम्भो
जं पद्मगर्भारुणेक्षणम् नीलोत्पलदलश्यामं शंखचक्रगदाधरम् ॥३॥ लसत्पंकजकिंजल्कपीतकौ
शेयवाससम् श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरं ॥४॥ मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया
परार्ध्यहारवलयकिरीटांगदनूपुरम् ॥५॥ कांचीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरं दर्शनी
यतमं शान्तं मनोनयनवर्धनं ॥६॥ अपीच्यदर्शनं शश्वत्सर्वलोकनमस्कृतं संस्थितवयसि कैशोरे भ
क्तानुग्रहकातरं ॥७॥

मत्तद्विरेफाणां कलो मधुरो ध्वनिर्यस्यां तया वनमालया परीतं परार्ध्यानि महार्घाणि हारादीनि यस्य कांचीगुणेनोल्लसन्ती
श्रोणिर्यस्य भक्तानां हृदयाम्भोजमेवासनं यस्य तं शान्तं मनोनयनानि वर्धयतीति तथा ॥६॥ अपीच्यमतिसुं
दरं भक्तिविनयदर्शनं यस्य तं कैशोरे नाम वय
सि संस्थितं भक्तानामनुग्रहे कातरं ॥७॥

श्री भाग तृ टी १.४

५४

अथ भक्तस्वरूपमाह अह्नाविर्भूतो महात्मना। अपि वा संस्थानेवमः कण्ठे च मनसि क्रियान्तकथं भ्राजके कौस्तुभमणी
येषां श्रमणेभ्यो भूतः तस्यापि कम्बुग्रीवाग्रे अथ ज्ञानयस्य कौस्तुभमणिमेवस्वयमलङ्कुर्वन्तमित्यर्थः भ्रमसमरेणाद्गृ
णेन कर्णेन नयनानां निर्वृतिं साद्धानमिन्मयो विशेषणा १६ निर्णिक्तानि उज्ज्वलीकृता निवकुवलयानां गदा निर्ये
षु अपि स्थितालोकपालाय युदक्षिणात्य वक्त्र नमस्तेजो यस्य करसरोरुहहंसमिव १७ अथ तयोर्यमभावाय

वनेऽपि वा सम्भूतश्रभस्यायमत्याविर्भूते भ्रमं मनो नयननिर्वृतिमादधानं कण्ठे च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं कु
र्वाणं नु समाविललोकनमस्कृतस्य १६ बाहुस्वदबिरः परित्वर्जनेन निर्णिक्तवाक्कुवलयान् पिलाकपालन्
सञ्चिन्तयेत् दशशतारमसह्यतेजः शङ्खं च तत्करसरोरुहराजहंसम् १७ कौमोदकी भगवतो दयिता स्मरेत
दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन मालां मधुव्रतवरूथगिरोपजुष्टां चैतन्यतत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे
१८ भृत्यानुकम्पितधियेह गृहीतमूर्तेः सञ्चिन्तयेद्भगवतो वदनारविन्दं यच्छ्रीसुरुचकरकुण्डलवल्गितेन
विद्योतितामलकपोलमुदारनासं १९

33

हारः तेनाशोणितकर्दमेन चर्चितेन दिग्धा लिप्ता अस्य कण्ठे मालां मणिं च स्मरेत मधुव्रतानां वरूथस्य गिरोपजुष्टा
नादिता चैतन्यतत्त्वं जीवस्य तत्त्वं शुद्धं वेत्सवे आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलं बिभर्ति कौस्तुभमणिस्वरू
पमध्यात्मवाहनं १८ भृत्येषु अनुकम्पिता कृतानुकम्पा या धीस्तया गृहीता मूर्तिर्येन तस्य स्फुरती यमकरकुण्ड

विभाजीनूद्वयं तत्पर्यंतं जंघाद्वयं श्रीविलसद्विधातृर्व्वलतो जननमालक्ष्मासंलालितं स्पर्शं चातुर्यं गुणं सेवितं संस्मरि
त्वमिव प्रतीतं तारयति अस्मद्व मेति हृदि कुर्यात् ध्यायेत् २२ यस्यास्तस्य भुजयोः स्कंधयोः अपि उपरि उजघावल
म्बिनिधीश्वाधारे अतिस्निग्धाकु सुमवसंतान्यावभासमानोद्याले विश्व गुल्फलंबमानं यस्मीतारः संवासः तस्मिन्न्नमा

जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या लक्ष्म्या विलासभवनं विदितं यया विधातुः ऊर्वीनिधायकरपल्लवरोचिषा
यत् लालितं हृदि विभावय मवसा कुर्यात् २३ ऊरुस्तम्भस्जयोर्यस्य शोभमाना ऊजाङ्घिधी अतिसिका
कुसुमावभासौ आलोलपीनवसनासविलग्नः काञ्चीकलापपरिवेष्टितनितंबबिंबम् २४ नाभिह्रदं
दभुवनकोशगृहोदरस्थं यत्रात्मयोनिथिग्रणाविलोलाकपद्मं व्यूढं हारप्रभानिद्वयस्तनयोरमघा
येरहृद्वयं विशादहारमयूखवैगरम् २५

नायः काञ्चीकलापः तेन परिवेष्टितं भः संश्लिष्टो विम्बो यस्मात् द्विभोः नितंबबिंबं हृदि कुर्यात् इति पूर्वेणान्वयः २४
अम्बमहे नाभिह्रदं ध्यायेत् कथंभूतं भुवनानां कोशमध्यम् हृदयगृहाधिष्ठाने यद्व्दरं तत्रस्थितं यत्र नाभिह्र
देशात्मयोनेः अलिगणाधिष्ठाधिकर्णं अविलोलो कमलं मनस्यूक्तस्थितं तत्थाहारप्रभानि द्वयोः मरकतम
णिश्रेणी विवेयात्मनो तयोर्द्वयं आवेशात् विशुद्धहाराणां मयूखैः गौरमभ्यातनम् २५ ॥ ॥

श्री
भाग
तःटी
१८

निर्बीजः सबीजश्चेति योगो द्विविधः तत्र निर्बीजयोगो यत्नेन यतो निरुद्ध्यति मनश्चञ्चलमस्थिरं ततस्ततो नियम्यैतदात्म
न्येव वशं नयेदिति गीतोक्तमार्गेणाक्रियमाणोऽपि दुष्करः समाधिः सबीजस्तु सुकरः तत्र हि परमानन्दमूर्तौ ध्यायमाने
यत्नमेव विना चित्तनिरोधो भवति यदुक्तं नाम्नो ग्रहणं च भक्तिरत्निश्चेतो गतिमविद्वत्प्रयुक्त इति अतः स एवोप
दिष्टः योगस्य लक्षणं च सबीजस्येति देवः यत्र निरुद्धा लब्धे दर्शयति एवं ध्यानमात्रेण प्रतिलब्धो भावः प्रेमैव यागान
ध्याभिरुद्ध हृदयं यस्य प्रमोदात् हृष्टतनुः पुलकानि यस्यौत्कण्ठ्यात् हृष्टकलया वर्धमानमानन्दसमुद्र
वे निमज्जमानः कृष्णेहमाभगवतो ग्रहणावढिं स्पर्शमात्रेण निर्वाणं चित्तमपि ध्यायति तेन तद्वारेण शिथिलप्रय

34

एवं हृष्टो भावनिष्ठतिलब्धभावो भगवद्वद्धहृदय उत्पुलकः प्रमोदात् औत्कण्ठ्यवाष्पकलया मुहुरर्द्यमान
स्तदापि चित्तवडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते ३४ मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः स
हसा यथार्चिः आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाह ३५

तो भवतीत्यर्थः ३४ यर्हि यदैव निर्विषयं भवति अतएव मुक्ताश्रयं चध्येयमेवधं विनाध्यानयैवस्यानासंभवात्
न च पूर्ववत् ज्ञानादिविषयः स्यात् यतस्तत्र विरक्तं परमानन्दानुभवेनातो निर्वाणं लयमृच्छति हि निरूपतां यथाग्निरुपाधिर
कारणभावे साति नष्टः यथार्चिर्ज्वाला शान्ताश्रया विषयापगमे ज्योतीरूपेण परिमते अतो स्यादशायामव्यवधानं
रूपेण विभागशून्यमेकमन्वीक्षते आत्मानमनुभवतीत्यर्थः अत्र हेतुः प्रतिनिवृत्तापगतः गुणप्रवाहो देहाद्युपाधिर्यस्य
न च स्वभावात्प्रच्युत इव तनः समरतीत्याह ३५
श्रीरामराम

यत्र त्वया भूतपाशो भयालिभिः परिसेव्यमाने मीनद्वयाश्रयं श्रीनिकेतनं पद्मं अधिष्ठितपदं तेन ध्यायेत मन्त्रकुन्त
लेषु लीनामधिष्ठितपः नेत्रद्वयेन मीनद्वयमेवोपात्तं पुष्पं अङ्घ्रि द्वयेन यस्मिन् ... मनो
मयं मनसा विभेवत् ॥ कृपया धिकमित्यर्थः ... प्रसन्नं ... विपुलः प्रसा
दो यस्मिन् गृह्यतां तदि ॥ अवनतायाखिललोकाः तेषां तीव्रशोकेन यात्न ... विशोषयति त
थातं हरे हा सं अस्यानुदारं भूमेः ... ध्यायेत् कथंभूतं निजमायया मकरध्वजस्यापि संमोहनाय रचितं

यत्र श्रीनिकेतनमलिभिः परिसेव्यमानं भूतपाशया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टे मीनद्वयाश्रयमधिष्ठितपद
मनेत्र ... मनोमयमतिदिनमाल सङ्घ ॥ तस्याखिललोकमधिकं कृपयातिघोरं तापत्रयोपशमनं
यतिमृग्यमनोः स्निग्धस्मितान् ... विपुलप्रसादं ध्यायेच्चिरं विपुलभावनया गृहाया ॥ हा
सहरं प्रवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुमागरविशोषणमत्युदारं संमोहनाय रचितं निजमाय
यास्य भूमण्डलं मुनिकृतं मकरध्वजस्य ॥ ध्यानायनं ... स्मितम् ... ययितनन्न
द्विजकुन्दपङ्क्ति ध्यायेत्स्वदेहकुहरे वसितस्य विष्णोः भक्त्यार्द्रयार्पितमनाः न पृथक् दिदृक्षेत् ॥

मुनिकृतं मुनीनामुपकारायमुनीनां संमोहनं अधूतं कामं संमोहयितुमित्यर्थः ... मन्दहासध्यानं कृत्वा स्फु
टहासध्यानमाह ॥ प्रहसितं ... ध्यायेत् ... ध्यानार्थं ... अतिमन्दतया ... विनेव ...
नस्य विषय ... मन्दं मेवाह ... हासः ... भूतालनवः ... द्विजाप
वकुन्दपङ्क्तिर्यस्मिन् ... ध्यायेत् ...

श्री
भा ग
तृ टी
१०५

दैवं हि देहसंस्कारः न तु स्वेन गच्छत् यावत्स्वारम्भकं कर्मास्ति तावत्प्रतिसमीक्षते जीवत्येव सासुः सेन्द्रियः न तु तर्हि तस्मि
न्पुनः स्वप्नः स्यात्तत्राह तं देहं स्वप्नदेहादिवत्सप्रपञ्चं पुत्रादिसहितं पुनर्न भजते अहं ममेति नाभिमन्यते आरूढः प्र
प्तः समाधिपर्यन्तो योगो येन अत एव प्रतिबुद्धं वस्तु आत्मतत्त्वं येन सः प्रतिबोधप्रकारमाह षड्भिः ३८ आत्मत्वेन वृथा
दात्मत्वेनाभिमतादपि पुत्रादेः मर्त्यः पित्रादिः पुरुषो देहादेर्द्रष्टा पृथगस्यात्मा भावेऽपि भेदं सदृष्टान्तमाह ३९ यथो

देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः
स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ३८ यथा पुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ्मर्त्यः प्रतीयते अप्यात्मत्वेनाभिमता
द्देहादेः पुरुषस्तथा ३९ यथोल्मुकाद्विस्फुलिङ्गाद्धूमाद्वापि स्वसम्भवात् अप्यात्मत्वेनाभिमता
द्यथाग्निः पृथगुल्मुकात् ४० भूतेन्द्रियान्तःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भग
वान्ब्रह्मसंज्ञितः ४१ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मताम्
४२

ल्मुकादिदानीं ज्वलतः काष्ठात् स्वसंभवाद्वह्नेः संभूतात् आत्मत्वेनाग्नेः स्वरूपत्वेनाभिमतादपि आत्मनोऽविवे
किनो हि इन्धनस्याप्यग्नित्वाभिमानोऽस्ति उल्मुकात्सर्वांशेनापि दाहकः प्रकाशकश्चाग्निः पृथगेव ४० भूता
देः द्रष्टा भगवान् पृथक् तस्मादपि जीवसंज्ञितात् पृथक् ब्रह्मसंज्ञितः तथा प्रधानादपि तत्प्रवर्तको भगवान्पृथ
गित्यर्थः उपाधितोऽविवेकस्तु ज्ञानस्यैकत्वमाह भूतेषु चक्षुर्विषयेषु तदात्मतामहमात्मत्वमेवं भेद सापेक्षोपाधि

कत्वात्सदृष्टान्तमाह ४३

35

सोपि स्वच्छबुद्धस्तस्मिन्महिम्नि स्वरूपेऽवसितः अवसानं निष्ठां प्राप्तः कया मनसो निवृत्त्या चरमया विद्यार
हितया तिसृभ्यो विशेषः न तत्राविद्यास्ति न विद्यानी अत्र हेतुः एतया योगाभ्यासकृतया यत्र स्थितः न त्वेवमपि
सुखदुःखयोरात्मधर्मत्वेन कृतो महत्त्वं लौकिकानां तत्राह सुखदुःखयोर्या सुखदुःखयोः हेतुत्वमभोक्तृत्वे यत्सर्वमासीत्
तदप्यासीत् अविद्याकृतेन कर्त्रहंकारे विधिनेनन्तिष्ठमेव पश्यति स्वात्मन्यर्थः यत उपलब्धपरात्मकाष्ठः

सोप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये हेतुत्वमप्यसतिक
र्तरि दुःखयोर्यत्स्वात्मन्विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ३६ देहं च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा सि
द्धो विपश्यति यतोध्यगमत्स्वरूपं दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदा
न्धः ३७

अपरोक्षीकृतात्मतत्त्वः तस्य जीवन्मुक्तिमाहात्म्यमाह ३७ देहमिति चरम उत्कृष्टलक्षणः सिद्धो देहमपि न विपश्य
ति कुतः सुखदुःखविभ्रमात् स्थितं कुत्राप्यवस्थितं वा न विपश्यति स्वरूपं ततो दैववशात्पुनरप्युपेतं
वा न विपश्यति यतः स्वरूपमध्यगमत् तं देहमिति नाम संधाने तत्र दृष्टान्तः
वासः परिकृतं कटिवेष्टितं पतितं वा मदिरामदान्धो यथा न पश्यति तद्वद्देहस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती
नोपलभते ३७॥

ऋषभदेव उवाच: का का दुःख: उभय लोकं तावेषां ने अपदेभ्य स्तेनो वृकु पादा: तेभ्य स्वन्तघ्यादा हत्यर्थो हि पातकव
का: ३९ ततस्तेषु च यो: ३१ सर्वायत्वेन मीमांसका: ततोपि केवला तद्धर्मका तत्र कर्मसंग फलत्याग आत्म
नो धर्म सर्व योग्य निष्काम इत्यर्थ: ३२ अर्पिता: अयेषा: क्रियाग्र्या: तत्फलानि आत्मा देह च येना: तेपति
तेषा: अनवहित: प्रवृत्तो: कर्तृत्वाभिमान शून्यात् ३३ जीवानां कलयामि कलनेन स्तनयामि तयाविव

ऋषभदेव उवाच तत्तत्स्वोभयलोकत: तेषां बहुपदाश्रेष्ठा: च तस्याद तत्तो द्विपात ३० ततोव
र्णश्च तत्वार्थ केवला सामनाडम: आलाप्य पवेदतो यतो प्यपिकलन: ३१ अर्थेतात्संश
यच्छेताल्लन: श्रेयात्स्वकर्मकृत सङ्गः स्तत्तोभूयान्न देयथा अर्म तात्मन: ३२ तस्मात्सया
र्पिताशेष क्रियाफलानि रतव: मय्यर्पितात्मन: पुंसो मयि सन्यस्तकर्मण: ३३ नपश्यामि परं
भूतमकर्तु: समदर्शनात् ३३ मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहुमानयन् ३४ ईश्वरो जीवक
लया प्रविष्टो भगवानिति ३४ भक्तियोगस्य योगस्य समायामानवद्दीरित: ३५ ययोरेकतरे
णैव पुरुष: पुरुषं व्रजेत् एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मण: परमात्मन: परं प्रधानं पुरुषं दैवं कर्मविचेष्टि
तं ३६ ऋषभदेवाद्देव कालस्याभिधीयते ३७॥

इति हृषीकेशार्थ: तं भक्तियोगं सर्वेण नाष्टांगयोगेन सह फलं स हयति ३४ हेमानविप्र पुरुषं परमेश्वरं यद
त्यत्कस्य जीवस्य संसृति: कालस्य ऋषभेर्बालोपलंवितदाह सार्थेन ३८ यतस्सर्वनियंतृत्व भगवतो रूपं की
ह स्थापुरुष प्रधान पुरुषात्मक परंतत्वमिति चयन्तदेवदैव मित्यभि धीयते कीहशाकर्मणि ॥ ॥ ॥

द्रव्यैरुत्पन्नया क्रियया भूतग्रामावमानिनः नन्विदं कस्मात् हि किं अर्चादावर्चनमनर्थकमेव नेत्याह २४ स्व
र्वभूतेष्ववस्थितं मां स्वहृदये यावन्न वेद स्वकर्मकृत् कर्माधिकारी तेन यथावकाशं अनेन कर्मनिष्ठायां अपि सर्वं
वयि इत्युक्तं भवति २५ अन्तरा अन्तरं भेदं उदरमपि दरमल्पमपि भेदं यः पश्यतीत्यर्थः यद्वा अन्तरा मध्ये उदरं प्रा
णी इत्यन्तरोदरं तस्य भयं विदधे करोमि २६ अथातः सर्वभूतेषु कृतावासं अन्तर्हेतुः भूतानामात्मानं मां यो मित्रं

अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयानघे । नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः ॥ २४ ॥ अर्चादावर्च
येत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् । यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् ॥ २५ ॥ आत्मनश्च परस्यापि यः
करोत्यन्तरोदरम् । तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणम् ॥ २६ ॥ अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् ।
अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा ॥ २७ ॥ जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे । ततः
सचित्ताः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः ॥ २८ ॥ तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः । तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठा-
स्ततः शब्दविदो वराः ॥ २९ ॥

अभिन्नेन चक्षुषा समदर्शनेन मैत्र्या प्रियया मानार्हत्वं मानादिति भावः कथं अर्हणीयतायां तारतम्यमाह सप्तभिः जीवाः २७
अजीवानामचेतनेभ्यः ततस्तेभ्योऽपि प्राणभृतः प्राणवृत्तिमन्तः ततोऽपि सचित्ताः ज्ञानवन्तः इन्द्रियाणां वृत्तयो येषु २८ इन्द्रि
यवृत्तयो ह्यत्र अपि सूक्ष्माः स्पर्शमात्रविदः वृक्षादयः तेभ्यो रसवेदिनो मत्स्यादयः तस्मात् पश्यन्ति पादपा इति श्रुतिप्र
द्गालत्वात् ज्ञानादि प्रथमं स्पर्शेन्द्रियवृत्तिर्वृक्षादिभ्यः प्रवराः रसवेदिनो मत्स्यादयः श्रेष्ठा गन्धविदो

भ्रमरादयः शाब्दविदः सर्पादयः २९॥

श्री॰ भा॰ त॰ टी॰ ९०

मद्धिष्ण्यं मम प्रतिमादि तस्य दर्शनादिभिः सत्त्वेन धैर्येण असङ्गेन वैराग्येण १६ १७ १८ मद्धर्मिणो भगवद्धर्मान्
तः पुरुषस्याशयः चित्तं प्रयत्नं विनैव प्राप्नोतीत्याह दृष्टान्तः १९ वातो रथः प्रापको यस्य स आशयात् स्थानात् आवृङ्क्ते आश्रये

मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासङ्गमेन च १७ आध्यात्मिकानुश्रव
णान्नामसङ्कीर्तनाच्च मे आर्जवेनार्यसङ्गेन निरहङ्क्रियया तथा १८ मद्धर्मणो गुणैरेतैः परिसंशुद्ध
आशयः पुरुषस्याञ्जसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम् १९ यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशया
त् एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् २० अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा तम
वज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडम्बनं २१ यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरं हित्वार्चां भजते
मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः २२ द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः भूतेषु बद्धवैरस्य न
मनः शान्तिमृच्छति २३

सा करोमि अर्चादिस्तमेव यच्चेतः चित्तं शुद्धं च सर्वभूतात्मदृष्ट्यैव भवतीति वदन् केवलप्रतिमादिनिष्ठं निन्दं
त्यहं सर्वेष्विति २० अर्चैव विडम्बनं अनुकरणं अर्चायां पूजायां विडम्बनमिति वा अवतो मन्दा द्वेषिणो दाम्भिकेन

९०

अविच्छिन्ना संतता ॥ ११ अहैतुकी फलाभिसंधानशून्या अव्यवहिता भेददर्शनरहिता च मद्गुणश्रुतिमा[illegible] मयि पुरुषोत्तमे मनोगतिर्विविधा या भक्तिः सा निर्गुणस्य भक्तियोगस्य लक्षणं भवति यतः लक्षणं स्वरूपं भ[illegible] ह्युदाहृतम् ॥ १२ सालोक्यं मया सह एकस्मिन् लोके वासः सार्ष्टिः समानैश्वर्यं सामीप्यं निकटवर्तित्वं सारूप्यं समानरूपता एकत्वं सायुज्यं उत अपि दीयमानमपि न गृह्णंति [illegible] मत्सेवनं विनेत्यर्थः

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गंगांभसोंबुधौ ॥ ११ लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतं अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥ १२ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णंति विना मत्सेवनं जनाः ॥ १३ स एव भक्तियोगाख्य आत्यंतिक उदाहृतः येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते ॥ १४ निषेवितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः ॥ १५

[illegible] एवं परमफलत्वादित्याह ॥ १३ [illegible] परमफलप्रसिद्धि[illegible] एवंभूताया भक्तेः साधनान्याह निषेवितेनेत्यादि ॥ १४ निषेवितेन सम्यगनुष्ठितेन अनिमित्तेन निष्कामेन स्वधर्मेण महीयसा [illegible] क्रियायोगेन [illegible] निष्कामेन ॥ १५ ॥

श्री भा टी ३.९

अचक्षुषः अज्ञस्य मिथ्याभूतेदेहादावभिमतिर्यस्य कर्मस्वनुविद्धया तत्तया धिया श्रान्तस्यातएवाश्रये तमसि प्रसुप्तस्य त्वमाविरासीः योगप्रकाशको भास्करः किलाविर्भूतोसि ५ श्लक्ष्णं सुन्दरं ६ मार्गैः प्रकारविशेषैः भाव्यते प्रभाव्यते गुणमार्गेण पुंसां भावो भिद्यते अभिप्रायः फलसंकल्पभेदाद्भक्तिभेद इत्यर्थः ७ अभिसंधाय संकल्प्य भिन्नदृक् भेददर्शी यो भावं भक्तिं कुर्यात् स तामसः पृथग्भावः

लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये श्रान्तस्य कर्मस्वनुविद्धया धिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः॥५॥ मैत्रेय उवाच॥ इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं प्रतिनंद्य महामुनिः आबभाषे कुरुश्रेष्ठ प्रीतस्तां करुणार्दितः॥६॥ श्रीभगवानुवाच॥ भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते ७ अभिसंधाय यो हिंसां दंभं मात्सर्यमेव वा संरंभी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात्स तामसः ८ विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्यमेव वा अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः ९ कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणं यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्विकः।१०

भेददर्शी ८ कर्मनिर्हारं पापक्षयं परस्मिन्परमेश्वरे तदर्पणं कर्मार्पणं भवत्विति उद्दिश्येत्यर्थः यष्टव्य ... क्रियमाणं त्रिविधं भेददृष्टिमत्त्वाच्चादावर्चनेन त्रिविधं समानं तदेवानन्यस्मादिभक्तित्रयस्य प्रत्येकं श्रवणकीर्तनादयो नवभेदाः तदेवं सगुणा भक्तिरेकाशीतिभेदा निर्गुणा तु भक्तिरेकविधैवेत्याह द्वाभ्यां १०

38

१०६

स्वयोनिषु काष्ठेषु ज्योतिरग्निः गुणवैषम्यात् दीर्घह्रस्वादिभेदात् प्रकृतौ देहे ४३ स्वांशस्य जीवस्य बंधहेतुं दैवीं देवस्य विष्णोः शक्तिं पराभाव्य निरस्य स्वरूपेण वर्त्तमानेन ब्रह्मत्वेनावतिष्ठते ४४ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये अष्टाविंशोध्यायः ॥ २८ एकोनत्रिंशके भक्तियोगस्तु विस्तरात् उच्यते कालस्य च बलं घोरं संसृतिप्रविरक्तये उक्तमनुवदन्ती भक्तिमार्गभेदान् पृच्छति द्वाभ्यां लक्षणमिति महदादीनां यथा सांख्येषु

स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते योनीनां गुणवैषम्यात्तथात्मा प्रकृतौ स्थितः ४३ तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकां दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते ४४ इति भागवते तृतीयस्कंधे कपिलयशोभिनाम अष्टाविंशोध्यायः ॥ २८ देवहूतिरुवाच लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वरूपं लक्ष्यतेमीषां येन तत्पारमार्थिकम् १ यथा सांख्येषु कथितं यन्मूलं तत्प्रचक्षते भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरशः प्रभो २ विरागो येन पुरुषो भगवन् सर्वतो भवेत् आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा मम संसृतीः ३ कालस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते स्वरूपं बत कुर्वन्ति यद्धेतोः कुशलं जनाः ४

च कथितं तथा येन लक्षणेन तत्त्वानां पारमार्थिकं परस्परं विभक्तं स्वरूपं लक्ष्यते भक्तियोगो मूलं प्रयोजनं यस्य तद्यन्मूलं तत्प्रचक्षते तस्य भक्तियोगस्य मार्गं प्रकारं विस्तरतो मे ब्रूहि २ येन संसृतीनामाख्यानेन विरक्तो भवेत् ३ ईश्वररूपस्य महदादीनां प्रकृत्यादीनामपि कालस्य यद्धेतोः यद्भयात् कुशलं पुण्यं कुर्वन्ति ४ ॥

अन्तर्गतमार्गेण वायोर्वेगं मित्यर्थः जनेन पित्रादिना जनं पुत्रादिं जनयन् आदिकृत् मृत्युनान्तकमपि मारयन्नन्तकः अ
नादित्वेनोऽव्ययश्च ४५ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीय एकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ त्रिंशेऽत्र कायकान्तादिलालना
ऽलंचेतसां कामिनां तामसीं पापादधोगतिः कथ्यते कालप्रभाववर्णनपूर्वकं वैराग्याय विचित्रकर्मफलोक्तिमस्तीति
अध्यायत्रयेण प्रपंचयति तस्यैतस्य बलिनः कालस्य बलिनेति पाठः काल्यमानोऽपि वायोरिव विक्रमेय

वर्तते ग्रामोऽयं बोधयत्यजस्रमाचरं सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः जनं जनेन जनयन्मारयन्मृ
त्युनान्तकं ४५ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ कपिल उवाच ॥ तस्यैतस्य जनो नूनं ना
यं वेदोरुविक्रमं काल्यमानोऽपि बलिनो वायोरिव घनावलिः १ यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखहेतवे
तं तं धुनोति भगवान् पुमान् शोचति यत्कृते २ यदध्रुवस्य देहस्य सानुबंधस्य दुर्मतिः ध्रुवाणि मन्यते
मोहाद्गृहक्षेत्रवसूनि च ३ जन्तुर्वै भव एतस्मिन् यां यां योनिमनुव्रजेत् तस्यां तस्यां स लभते निर्वृतिं न वि
रज्यते ४ नरकस्थोऽपि देहं वै न पुमांस्त्यक्तुमिच्छति नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहितः ५

घनावलिर्मेघपंक्तिर्न वेद विक्रममेवाह १ यं यमर्थं दुःखेन प्रयासेनोपादत्ते आपादयति तं तं भगवान् कालो धुनोति वि
नाशयति यत्कृते यन्निमित्तं २ शोके हेतुः यद्यस्मात् अध्रुवस्य कलत्रादिसहितस्य संबंधीनि च गृहादीनि अ
नुक्रमस्वयार्थस्वकामः दर्शयति वैदर्ण्यं न दुःखं प्रपंचयति चतुर्दशभिः ३ ४ ना
रक्यां नरकाहारादिभिर्जीवंत्यां ५ ॥

विचित्रैर्नानासंभूतिलक्षणां यस्मात्तत् । दैवप्रेरितकर्मभूताः संहत्य विचित्र इत्यर्थः कीदृशं रूपभेदास्पदं वस्तूनामन्यथात्वमास्पदमाश्रयः कारणं तद्धि कालाख्यं गुणव्यतिकर इति वदन्ति च गुणव्यतिकरः कालः तद्दिव्यमद्भुतप्रभावम् तदेवाह यावत्समाप्ति ३६ महदादीनां तत्तदभिमानिनां जीवानां भयहेतुत्वमाह य

भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयं । योऽन्तः प्रविश्य भूतानि भूतैरत्यखिलाश्रयः ३७ स विष्ण्वाख्यो
ऽधियज्ञोऽसौ कालः कलयतां प्रभुः । न चास्य कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बान्धवः ३८ आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्र
मत्तं जनमन्तकृत् । यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भयात् । यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति य
द्भयात् । यद्वनस्पतयो भीता लताश्चौषधिभिः सह ४ स्वे स्वे कालेऽभिगृह्णन्ति पुष्पाणि च फला
नि च । स्रवन्ति सरितो भीता नोत्सर्पत्युदधिर्यतः ४२ अग्निरिन्धे सगिरिभिर्भूर्न मज्जति यद्भयात् । न
भो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमाददः ४३ लोकं स्वदेहं तनुते महान्सप्तभिरावृतं । गुणाभिमानिनो देवाः
सर्गादिष्वस्य यद्भयात् ४४ ॥

इति भूतैर्वध्यभूतान्यत्ति संहरति ३७ अधियज्ञो यज्ञफलदाता कलयतां वशीकुर्वतां ३८ ३९ ४० यद्यस्मा
द्भीताः ४१ इन्धे दीप्यते गिरिभिर्भूः अधो न मज्जति आवकाशं श्वसतां प्राणिनां ४३ महान्महत्तत्त्वं स्वेन कार्यात्मकेन
देहेन लोकाख्येन ततं विस्तारयति गुणाभिमानिनो गुणनियन्तारः देवा ब्रह्मादयः अस्य विश्वस्य सर्गादिषु
वर्तन्ते ४४ ॥ ॥

श्री
भा न
टी
११

अवमत्याचतान्यत्र यत्नास्ते समीपे प्रविष्टे गृहपालः श्वा आहूतः संज्ञानः आमयावी रोगी १५ उन्नरोव
हि निर्गतो नेत्रः कफेन संरुद्धानां कुर्योयम् कालस्य आभ्यां कृतनश्वासायस्य घुरघुर इति शब्दं करोति १६ परिवीतः
परिवेष्टितः वाच्यमानो बंधुना तातेत्याहूयमानः १७ अस्तधीः नष्टमतिः मतस्य ग्रस्तपाशग्रंथ्यां ह्येगात् तत्राय
नी

आलेवमत्यापन्यस्ते गृहपालं श्वाहरन् आमयावि प्रदीप्ताग्निः अल्पाहारोल्पचेष्टितः १५ वायु
नोत्क्रमतोत्तारः कफसंरुद्धनाडिकः कासश्वासकृतायासः कंठे घुरघुरायते १६ शयानः परि
शोचद्भिः परिवीतः स्वबंधुभिः वाच्यमानोपि न ब्रूते कालपाशवशंगतः १७ एवं कुटुंबभरणे
व्यापृतात्माजितेंद्रियः म्रियते रुदतां स्वानामुरुवेदनयास्तधी १८ यमदूतौ तदा प्राप्तौ भी
मौ सरभसेक्षणौ स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शकृन्मूत्रं विमुंचति १९ यातनादेहमावृत्य पाशै
र्बद्ध्वा गले बलात् नयतो दीर्घमध्वानं दंड्यं राजभटा यथा २० तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जात
वेपथुः पथि श्वभिर्भक्ष्यमाण आर्तोघं स्वमनुस्मरन् २१ क्षुत्तृट्परीतोर्कदवानलानिलैः संत
प्यमानः पथि तप्तवालुके कृच्छ्रेण पृष्ठे कशया च ताडितश्चलत्यशक्तोपि निराश्रयोदके २२ तत्र
तत्र पतन् श्रान्तो मूर्छितः पुनरुत्थितः यथा पापीयसा नीतस्तमसा यमसादनं

ग्रामितमाह १८ सरभसं सक्रोधमीक्षणं ययोस्तौ दृष्ट्वा १९ आहृत्य निरुध्य २० तर्जनैर्निर्भिन्नं हृदयं यस्य
सः स्वमघं चलनीति द्वितीयेनान्वयः २१ क्षुत्तृड्भ्यां परीतो व्याप्तः तप्ता वालुका यस्मिन् निर्गत आश्रयः विश्रा

निरूढमूलं प्रसूतमनोरथं हृदयं यस्य वक्रमनोत हृता थी हमिति स्वार्थो दहनादिनापो घा चिन्तयाद्दाश
यत्नमाह ९॥ १ अनित्यमात्मा इन्द्रियाणि च यस्य कया: मतीनां च लीनां हास्य चिन्तयामि भोगादि रूपया
मधुरभाषिणा शिसूनां आलापे मूलमस्य वक्रमन्यते स्तनौ गुणं निर्वयः ८ हृदा चिन्तया आदि वक्र लाधर्मा येषु

आत्मजायामु नागाय पंगुद्रविणावेषु च निरूढमूलहृदय आत्मानं वक्रमन्यते ९ मदृशम
नमेवां च पद्माम दहनादिना केवानां विरतं स्तुति कृतं निद्राशयः १ अनित्यमनिन्द्रियः स्त्रीणा
मसतीनां च मायया देहो रक्षितमालापैः शिशूनां कलभाषिणां ८ गृहेषु कूटधर्मेषु दुःखतो
देषु तद्धितः कुर्वन् द्रव्यप्रतीकारं स्त्रवक्तमन्यते मूढो ९ अर्थैर्यानादिभिस्तैर्यथा हि स्वयोनास्तृप्ततानात् ≡
गृहानित्य संयोषिता शायनस्यात्म प्रमानं १० नानीश्वर मानाया तात् दायान पुनः लो
मूढानि संयोजितानां मं ११ कुटुम्बभरणा कल्पा मन्दभाग्या हृष्टा यतः श्रियाविहो
भगिनीस्नेहः पराणे कृ कनी स्पृहा ११ कुटुम्बभरणाकल्पं नमूलं दूष्यं हलदा नाद्रियेत यथा पूर्व
नः कृपणाय न स्मितिमूढधीः १२ एवं स्वभरणाकल्पं तत्कलत्राद्यं यत्तदा नाद्रियेत यथापूर्व
वैकीनाशा नृगोचरं १३ तत्राप्यजातनिर्वेदो भ्रियमाणः स्वयंभृतैः जरयोपात्तवैरूप्यो मरणाभिमु

वाचीयांजीवि ९
द्भिः वैप्रधानेषु ९ यत्रापोषयत्नाथे याति स्मृत्यानि पुष्टभुक्तिनि मोगो पितरच्छलेभ्यूपथः १० वानीयांजीवि
काया निः स्वनः अमनम थेः परस्य चरखे ११ कृष्णेकामामर्थः १२ मृष्टैर्यथादित्यैस्तथादनं कुर्वंति कीन
स्या: कृयमाणः कुशीबला: मोजरं हृदं बलीवर्दं १३
भ्रियमाणः स्वकर्मणा १४॥

श्री
भा तृ
टी
१११

तमसो नरकस्य चरमं पदं स्थानं तत्र नरकेषु अन्धतामिस्रकारणमाह ३३ मनुष्यदेहमप्राप्य नरकान् यावतीर्या
तनाः आदिशब्देन सूकरादियोनयस्ताः ताः सर्वाः क्रमेण संप्राप्य भोगेन क्षीणपापः सन् अत्र पुनर्नरत्वं प्राप्नो
तीत्यर्थः ३४ ॥इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये त्रिंशोऽध्यायः॥३० एकत्रिंशे विमिश्रैस्तु पुण्यपापैरिहेत्य मनुष्य
योनिं संप्राप्य वर्ण्यते राजसी गतिः पुनरत्रावजेदिति सूचितं तद्विशेषतो दर्शयति कर्मणा दैवनेत्रेण दैवमीश्वरः

केवलेन ह्यधर्मेण कुटुंबभरणोत्सुकः याति जीवोंधतामिस्रं चरमं तमसः पदं ३३ अधस्तान्नरलो
कस्य यावतीर्यातनादयः क्रमशः समनुक्रम्य पुनरत्रावजेत् शुचिः ३४ ॥इति श्रीभागवते तृतीय
स्कंधे कापिलेये पाद्मोत्तरे कल्पे कर्मविपाको नाम त्रिंशोऽध्यायः ३० ॥श्रीभगवानुवाच॥ कर्मणा दैवनेत्रेण जं
तुर्देहोपपत्तये स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणाश्रयः १ कललं त्वेकरात्रेण पंचरात्रेण बुद्बुदं १
दशाहेन तु कर्कंधुः पेश्यण्डं वा ततः परम् २ मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वंघ्र्याद्यंगविग्रहः नखलोमा
स्थिचर्माणि लिंगच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवः सप्त पंचभिः क्षुत्तृडुद्भवः षड्भिर्जरायुणा वीतः कु
क्षौ भ्राम्यति दक्षिणे ४ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसंमते ४

दैवं नेत्रं प्रवर्तकं यस्य प्रविष्टो भवति १ कललं शुक्रशोणितसंमिश्रितं भवति बुद्बुदं वर्तुलं भवति कर्कंधु
र्बदरीफलं तदाकारं कठिनं पेशी मांसपिंडाकारः अण्डं च योन्यंतरे २ बाह्वंघ्र्याद्यंगानां विग्रहो विभागः लिंगं च छि
द्राणि च तेषामुद्भवः ३ जरायुणा गर्भवेष्टनेन वीतः संवृतः ४ ॥

अथनःसंबधिनोयोजनानांनवतिनवयुतसहस्राणिपापाधिकोद्वाभ्यांनीतःसन्यातनाःसंप्रेत्यतोदर्शयति २४
आदीपनंप्रज्वालनंआत्मनिश्वनह्... यत्नस्य... मांसभक्षणमित्यर्थः २५ आत्मनोवेषामयी
... २६ भिदापणंभेदापणंन... विनतमज्ञायि... ह्यमानतादिताह २७ मिथःअन्योन्यंमेलनेननिर्मि

योजनानांसहस्राणिनवतिंनवचाध्वनः । त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यांवानीतःप्राप्नोतियातनाः २४ आदीपनंस्वगा
त्राणांवेष्टयित्वोल्मुकादिभिः । आत्ममांसादनंक्वापिस्वकृत्तंपरतोपिवा २५ जीवतश्चान्त्राभ्युद्धारःश्व
गृध्रैर्यमसादने । सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसं २६ कृन्तनंचावयवशोगजादिभ्योभिदापनं
पातनंगिरिशृङ्गेभ्योरोधनंचाम्बुगर्तयोः २७ यास्तामिस्रान्धतामिस्रारौरवाद्याश्चयातनाः । भुङ्क्ते नरोवा
नारीवामिथःसङ्गेननिर्मिताः २८ अत्रैवनरकःस्वर्गइतिमातःप्रचक्षते । यायातनावैनारक्यस्ता
इहाप्युपलक्षिताः २९ एवंकुटुम्बंबिभ्राणउदरम्भरएवच । विसृज्येहोभयंप्रेत्यभुङ्क्तेतत्फलमीदृश
म् ३० एकःप्रपद्यतेध्वान्तंहित्वेदंस्वकलेवरम् । कुशलेतरपाथेयोभूतद्रोहेणयद्भृतं ३१ दैवेनासादितं
तस्यशमलंनिरयेपुमान् । भुङ्क्तेकुटुम्बपोषस्यहृतवित्तइवातुरः ३२ ॥ ॥ ॥

नारकाः २८ उभयंकुटुम्बंस्वदेहंच ३० ... कुटुम्बपोषणेनैवनरकंयातीत्याह ३१ भू
तद्रोहेणयद्भृतंतत्स्वकलेवरंहित्वा कुशलेतरंपापमेवपाथेयंभोग्यंयस्य नत्कुटुम्बपो
षणापापमपिविहायगच्छतीत्याह ३१ तस्यकुटुम्बपोषणस्यशम
लंपापं दैवेनईश्वरेणासादितंप्रापितंभुङ्क्ते कुटुम्बपोषणं
विहितमेवनत्वाह ३२

नाथमानो याचमानः उपलभ्यमान इत्यादि ऋषिः देहान्तदर्शीभीतः पुनर्गर्भवासात् तस्य प्रयोवंध नभूतापात् वायस्या विक्लवया अञ्जलया ॥ उपसन्नं जडं हि लब्ध्वा स्वेच्छया गृहीतनानामूर्तेः भगवतः चरणारविन्दम् उक्तो भयमोहशाणां ब्रजाभिभवि चलदिति श्रीकृष्णावताराभिप्रायेण अनतोऽजे नस्य मनुष्यरूपं प्राप्य येनेह श्रीमभवात्मलक्षणागतिर्दर्शिता तस्य ननु कोऽसौ यः प्राणान् भजति को वा तस्य विशेषः येन स्वात्मैव कर्तृनामिति यामाह यस्त्विति अत्र मातृदेहभृते द्वियाश्रयमयोऽद

नाथमानो ऋषिर्भीतः सप्तवध्रिकृतांजलिः स्तवीतं विक्लवया वाचा येनोदरेऽर्पितः ॥ ११ **जीव उवाच** ॥ तस्योपसन्नमवितुं जगदिच्छयात्त नानातनोर्भुवि चलच्चरणारविन्दं सोऽहं व्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं मे येनेदृशी गतिरदर्श्यसतोऽनुरूपा ॥ १२ यस्त्वत्र बद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा भूतेन्द्रियाशयमयीमवलम्ब्य मायां आस्ते विशुद्धमविकारमखण्डबोधम् आतप्यमानहृदयेऽवसितं नमामि ॥ १३ ॥ ॥

नाकाररूपिण्या मायाया बलं आश्रित्य कर्मभिरावृतस्वरूपः बद्ध इव वर्तते सोऽहं यस्त्वैवानमामि कथंभूतं नमितं पृथायां तथाहोक्तविशेषं दर्शयति आतप्यमानहृदये लक्षितं प्रतीतमेवमप्यविकारं तत्र कुतो विशुद्धं निरुपाधितत्वं कुतः अखण्डबोधं यस्मात्तेन नन्तवमपि वस्तुतः शुद्ध एव अतो यथा घटेति न्यादिश्रुते तत्र कथं तयोरयं विशेषस्तत्राह ॥ १३ ॥ ॥ श्रीराम

मातुः जठरेण भक्षितेनान्नपानादिना एधमानाधातवो यस्य जन्तोः सम्भवाय स्मिन् अस्मिन् गर्भे विधमेशाते ।
तथा च मार्कण्डेय पुराणे नाडी चाप्यायनी नाम नाभ्यां तस्य निबध्यते स्त्रीणां तथान्त्रसुषिरे सा निबद्धोपजा
यते कामं तस्य तत्पीतानि भक्ष्याणि स्त्रीभिर्दत्तया तेनाप्यायितदेहोऽसौ जन्तुर्वृद्धिमुपैति वै इति ५ तत्र कैः क्रि
मिभिः वादद्भिः सौकुमार्यात् कोमलेन नवानि सर्वाङ्गानि यस्य ६ उल्वेन जरायुणा संवृतः सर्वं पिण्डमावृत्य

मातुर्जठरस्थेन पानादिना एधमानः समते शोतविण्मूत्रयोर्गर्ते स जन्तुर्जन्तु सम्भवे ५ किमिभिः तु
न सर्वाङ्गैः सौकुमार्यात् प्रतिक्षणं मूर्च्छां प्राप्नोति अनुक्षणं मन्त्रैः तप्यते सङ्कुलः ६ कटुतीक्ष्णो
ष्णलवणरूक्षाम्लादिभिः उल्बणैः मातृभुक्तैः उपस्पृष्टः सर्वाङ्गोत्थितवेदनः ७ उल्वेन संवृ
तः तस्मिन्नन्त्रैश्च बहिरावृतः आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः ८ अकल्पः स्वा
ङ्गचेष्टायां शकुन्त इव पञ्जरे तत्र लब्धस्मृतिर्दैवात् कर्म जन्मशतोद्भवं ९ स्मरन् दीर्घमनुच्छ्वा
सं शर्म किं नाम विन्दते आरभ्य सप्तमान्मासात् लब्धबोधोऽपि वेपितः नैकत्रास्ते सूतिवातैर्विष्ठा
भूरिव सोदरः १० ॥

तावेदनायस्य आर्तो ह्यनुतरेण जनयः १ उल्वेण जरायुणा संवृतः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरा ग्रीवा च यस्य
८ दैवात् पूर्वकर्मवशात् लब्धा स्मृतिर्येन सः दीर्घं दुःखं तं अनुच्छ्वासं यस्य भवति तथा तत्र स्थितः सन्
९ सूतिहेतुभिः वातैर्वेपितः सोदरः समानोदरजन्मा विष्ठाभूः विष्ठोत्पन्नः क्रि
मिरिव १० ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः॥

श्री
भा ग
टी
११२

43

अन्यदेहविवरेषु अलंकृदारूढ्हेयः अस्त्रनिविष्टाम्नेयकापातस्मिन्पतितः तत्रजडवाग्निनाभूषांतमोदेहो यस्य अतपवक्रूपाणाधीर्यस्यः तौविवरान् विवमितनिर्गतमिवजनसमानाणायनमोकदातवहिर्निवास्य तेनजतनमपकारमस्तनाह १७ यनेहर्षीगातिज्ञानेभवाहयोनेतिनिरूपमेत्यर्थः सहतनेवस्यतनघांत अंजलिमात्रविनातन हातोपकारेकः अन्यपकारकुर्यादित्यर्थः हेर्षीगातिमित्यनेनजान्यतरविलक्षणा ज्ञानेश्वार्थिनसानित्युक्तं तदेववैलक्षण्यमाह १८ अथमपरःपश्चादिःसप्तवर्षिःजीवःस्वदेहेपारीरकपारी सो

देहान्यदेहविवरेजवह्निनाम्नैव वाम्नेयकपतितोभूयातमदेहः इन्द्रियतोविस्मितमायानायन्त्र मामानिर्वास्यतेकृपाणाधीर्भगवक्रदात १७ यनेहर्षीगातिमसोदमामास्तईयामेग्राहितःपृष्ठत यनभवाहस्थान सनेवतत्थाजन्तोतेनमदीननाथःकोनामततप्रतिविनांजलिमस्यकुर्यात् १८ प श्यत्ययंधिषणयाननुसप्तवध्रिः शारीरकेदमशारीर्यपरः स्वदेहे यत्स्पृष्ट्यामतमहंपुरुषंपुरा णोपश्येवहिर्हृदिचचैत्यमिवप्रतीतं १९ ॥

मभेस्यालोकः लोकोवलनम्रुणमुपल्यहेपुनर्यत् स्पृष्ट्याधिषणायायहनेनविवेकज्ञानेनदमशारीरीदमस्तत्रुप लब्धाणांमहंसादियुक्तशारीरवान् आममग्रभवंतमेवपुराणमनादिंपुरुषंपश्येवहिश्चहृदिमध्येचपश्ये पश्यामीत्यन्वयः कृपामपरोपदतयाप्रतीतंचैत्यमिवाहंकारास्पदंभोक्तारमिवेत्यर्थः विहारकाशीकेजप रामायनमः श्रीरामजी ॥ बालककीजय ॥

यः पञ्चभूतैः रचिते शरीरे अयथा यामि इत्यावच्छन्नः न वस्तुतः यतः केन शरीरेण रहितोऽस्ति यः अतो यथैवेन्द्रियगुणार्थ-
चिदात्मकः इन्द्रियाणि गुणाः अर्थाश्च चिदाभासश्च तदात्मकः सोऽहं तेन देहे [illegible] तेन शरीरेण अविकुण्ठमहि-
मा यस्य तमेवं वन्दे इति [illegible] यस्य स महिमा [illegible] अर्थः तत्र हेतुः प्रकृतिपुरुषयोः परं नि-
यन्तारं [illegible] विद्याशक्तिमित्यर्थः विद्याशक्त्या अविद्याशक्तेर्विशेष इति भावः [illegible]
[illegible] ॥१४॥ यस्य मायया [illegible] नष्टस्मृतिः [illegible] प्रमाणेन [illegible]

यः पञ्चभूतरचिते रहितः शरीरे छन्नोऽयथेन्द्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहं । तेनाविकुण्ठमहिमानमृषिं तमेनं वन्-
दे परं प्रकृतिपुरुषयोः पुमांसम् ॥१४॥ यन्माययोरुगुणकर्मनिबन्धनेऽस्मिन् सांसारिके पथि चरंस्तदभि-
श्रमेण । नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं युक्त्या कया महदनुग्रहमन्तरेण ॥१५॥ ज्ञानं यदेत-
ददधात् कतमः स देवस्त्रैकालिकं स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः । तं जीवकर्मपदवीमनुवर्तमाना-
स्तापत्रयोपशमनाय वयं भजेम ॥१६॥

तेन [illegible] जीवो महतः [illegible] विना पुनः कया युक्त्या लोकं निजस्वरूपं प्रवृणीत
संभजेत [illegible] कर्माणि बन्धनानि यस्मिन् [illegible]
[illegible] प्रसादं विना [illegible] ॥१५॥ यदेतत्
त्रिकालविषयं ज्ञानं [illegible] जीवो [illegible] प्रकृष्टो जी-
वे दधाति [illegible] जीव [illegible] कर्मपदवीमनुवर्तमानाः [illegible] अर्थः
[illegible] ॥ [illegible] स्थिरेषु चरेषु [illegible] अनुवर्तितः [illegible]

[illegible] ८६

श्री
आ हिता
री
२५४

आसाको मलानक्र यस्पतं गतो गर्भं जातं जानेयस्य २२ योगावं पंचवर्णा त्तित पागाः योवमाद्यविकृत्तत्र चाध्याय
नादिः एवमाह सार्थेस्त्रिभिः २८ अलब्धाभीप्सितं तेन सुचार्दितः प्राप्य अज्ञानादिहादीनामन्त्ययमस्य देहेन
महेश्ववर्धमानेन मन्युनाचविरोधं करोति आत्मनोत्तायनाशाय अज्ञानं प्रपंचयति २९ भूतेपास्त्वदेहमदाग्र

पाथिनो शुचि विपर्यये जन्ते विदजन् षिते नेपाः कोश्ययेनागानामामनोत्यानचेष्टने ३० तदेत्यामनव
देणामसाकामतक्रमादय कृदेतं विगततानेकमय लमकेयथा २१ इत्येवं योगावभुक्ताः ए
योगास्सेवच अलब्धाभीप्सितो नानादिक्रमन्युः सुचार्दितः २८ महद्देहेन मानेन वर्धमानेन मन्यु
ना करोति विग्रहे कामी कामिष्ठताय चात्मनः २९ भूतेपंचभिरारब्धे देहे देहत्युपागमकृत् अहंमम
त्वमत्राह करोति क्रमतिर्मतिः ३० तदर्थं कुरुते कर्म यद्बद्धो याति संसृतिं योनुयाति ददत्क्लेशमा
विपाक कर्मबंधनः ३१ यद्यसाङ्गिः प्रपिहितः पिशाचोरज्ञतो यमैः आप्स्रितो मतेतजं तमोविणाति
एवंविधः ३२ मत्यौ चेत्यामीनत्वद्भिन्नाः श्रीयंगाः तमा गामोदमाभगवतेति यत्संगायातिमेतत्वे
३३ ॥

हाहंममेति करोति ३० तदर्थं देहार्थं येन कर्मणा बद्धो देहः अनुयाति पुनः पुनरायाति अनुवर्तते इति वाक्
तः अविपाक कर्मण्यानिवर्तते इति तथा यद्यसङ्गिरपिहितः मनते यो प्यमन्यांगामतोज्ञाप्सितो पियद्यस
ङ्गिः महतेः इति वा नहिं याति नादेहः ज्ञाहंसत्यादिषु वोक्त प्रकारेणानरके
प्रविशति ३२ अमन्तुमगनिदति त्रिभिः ३३ ॥

हे विमोवक्षुः त्वत्वासेय प्राभवति तथा गर्भे च मन्नपि मोहे गर्भा इह हि निर्गतं मिथ्या मति तत्र हेतुः अप्रकृत्य प्राप्येयन्नेव
हि गच्छति गते प्राणाने देवस्य तत्र मायापि सर्पति प्राप्नोति यदनु या मायानुमिथ्या मतिः देह हेतु हि सहति च
स्वे च धुत्र कालत्राहि सेत्र धातु पसर्पति २० तस्माद्देव हि तानि अव्याकृतलः मनःस्व यदात्मना मारचित्तं पयात
या पवात्मानं तमसः सत्रायाक्षु द्वारि ष्यामि अनेकार्थप्रेनानागर्भे वासनः पत्र मननमेत यमनेक त्वय थाम समाभ।

मोहे व मन्नपि विमोवक्षुः त्वत्वासे गर्भाश्च निर्गि गमि वहिर्धृ अक्षये यत्रा पयात मपमर्पति देवमाया
मिथ्या मति यदनु संस्मृति च क्रमेतत २१ तस्माद्देहि गत तविक्ता वत्र त्रिष्यत्रात्मानमाश्रुतमसःस
हता मने वभूयाय पयात्मा मनः स्वातदेन कार्थ्यमा मे भविष्य कपमादि तविग्रह पाद २२ का ल वा
पवेकत मति गर्भे त्वामा स्याः स्वावृतिः मधुः तिपत्ता चीने मस्मृत्य स्मृति मातत २३ तेनावम
सम हमा लक्षा वाक्षि रच्चानरः विनिष्क्रम्य तिक्त कोपानि कच्छा मां हत स्मृतिः पतितो भुवि विमाम्ब
विप्राभ्य विवचेष्टते गाहयति मन तानेविष्यश्री तानाति मत २४ परकेदं सविज्ञापुप्यमानोजने

विद्यातितया कानवा स्वमाधनमाम श्रीनवात्र दुपमादितो हदयंत्राचितो विशोः पादोयेनमयाम २५
दयामामाः परिक्लिदकायस्मृति पूर्वं तमालपलकनामात्मनि क्षपितीवः मधः तत्ताम्भेवावाप्य विमर्दिहि
तमीहतः तिपति २२ अवकृत्य धृः तिमः मन २३ मोहयते तगादिति २४ परमस्कंदमभिप्रायमविड
माजनेन धनमिप्रतं तत्या प्रमोदने नोदरस्य पांप्रकल्यानि मरस पानेन्द्रदर्व्यप्रपयागोदने नत्यपानमि
त्यादि २५ आमनोम्यानते ह्यने चालीपाः मनुमोहयते रत्ननुबंधाः २६ ॥

नोपत्यादिरूपोऽस्मीति जानीयात् मृगयोः लुब्धकस्य गायनमत्र कुलत्वेन प्रतीयमानमपि यथा मृगस्य न
हः ५२ तदेवं जीवस्य संसृतिः प्रपञ्चिता तत्र च तस्य कर्मवशेन लोकाल्लोकान्तरगमने जन्ममरणे च
ते तत्रैव प्रोक्ते नत्रस्थापकस्य कर्मलोकाल्लोकान्तरगमनेऽनित्यस्य च कर्मजन्ममरणभोगेन कर्मा
न्तरं च प्रतिजन्ममरणे च दर्शितानि कुतः पुनरर्पितस्य कर्मणः प्रभवः इति तत्र लोकान्तरगमनेकर्मवशा
भवतीत्याह देहेन जीवस्योपाधिना याभूतेन जातेन लिङ्गदेहेन लोकान्तरमनुव्रजन्नविरतं कर्माणि
करोतीति कर्माणामसस्मासिकजा जन्ममरणासंभवमाह ५३ जीवस्योपाधिर्लिङ्गदेहः अस्यात्मनो उ

तामात्मनो विजानीयात्त्यायत्यपृहात्मके देवोपमादित्तं ह्यस्मे हृगयोगायनं यथा ५१ देहे
न जीवभूतेन लोकाल्लोकमनुव्रजन् भुञ्जान एव कर्माणि करोत्यविरतं पुमान् ५२ जीवो ह्यस्या
नुगो देहो भूतेन्द्रियमनोमयः तन्निरोधोऽस्य मरणमाविर्भावस्तु सम्भवः ५४ द्रव्योपलब्धिस्था
नस्य द्रव्येक्षायोग्यता यदा तदेव चक्षुषोर्द्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यतानयोः ५५ ॥

वर्तते भूतेन्द्रियमनोमयः स्थूलभूतादिविकारो देहो भोगायतनं तस्य निरोधः कार्यायोग्यता तु तदस्य जीव
स्य मरणमुच्यते आविर्भावस्तु सम्भवो जन्मोच्यते एतदेव स्पष्टयति ५४ द्रव्योपलब्धिस्थानस्य
नेत्रगोलकादेः द्रव्येक्षायोग्यता रूपादिदर्शने काचकामलादिदोषेण यदायोग्यता तदैव चक्षुषोरिन्द्रियस्याप्ययो
ग्यता अनयोः स्थानचक्षुषोः यद्वायोग्यता तदेव द्रष्टुर्जीवस्य द्रष्टृत्वायोग्यता एवं स्थूलदेहस्यैव कल्पे लिङ्गदेह
स्यैव कल्पते देहजीवस्य मरणं नाश्यादेपमपणानस्वतन्त्र इत्यर्थः ५५ ॥

45

खण्डितात्मसु देहात्मबुद्धिषु योषितां क्रीडामृगवदधीनेषु ३४ यथा च योषित्संगिसंगतो बन्धः तथा
अन्यप्रसंगतो न भवेत् योषित्संगिसंगस्यानर्थहेतुतां प्रपञ्चयति सार्द्धैः ३५ रोहिद्भूतां मृगीरूपां सतीम् ऋक्षरू
पः निर्लज्जः सन् ३६ तेन ब्रह्मणा सृष्टा ये मरीच्यादयः पुत्राः तैः सृष्टाः कश्यपादयः तैरपि सृष्टेषु मनुष्या

तेष्वशान्तेषु मूढेषु खण्डितात्मस्वसाधुषु संगं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडामृगेषु च ३४ न त
थास्य भवेन्मोहो बन्धश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ३५ प्रजा
पतिः स्वां दुहितरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः रोहिद्भूतां सोऽन्वधावदृक्षरूपी हतत्रपः ३६ तत्सृष्टसृष्टसृष्टे
षु को न्वखण्डितधीः पुमान् ऋषिं नारायणमृते योषिन्मय्येह मायया ३७ बलं मे पश्य मायाया
स्त्रीमय्या जयिनो दिशां या करोति पदाक्रान्तान् भ्रूविजृम्भेण केवलं ३८ संगं न कुर्यात्प्रमदासु जा
तु योगस्य पारं परमारुरुक्षुः मत्सेवया प्रतिलब्धात्मलाभो वदन्ति या निरयद्वारमस्य ३९ यो
पयाति शनैर्माया योषिद्देवविनिर्मिता तामीक्षेतात्मनो मृत्युं तृणैः कूपमिवावृतं ४० यां मन्य
ते पतिं मोहान्मन्मायामृषभायतीं स्त्रीत्वं स्त्रीसंगतः प्राप्तो वित्तापत्यगृहप्रदम् ४१ ॥

दयः तेषु को न पुमान् अखण्डितधीः अनाकृष्टमनाः ३७ दिशां जयिनः शूरानपि ३८ प्रतिलब्ध आत्मल
ाभो येन स प्रमत्तोऽपि यां प्रमदां निरयद्वारं वदन्ति योगिनः ३९ शनैः शुश्रूषणादिमिषेणोपया
ति या योषिद्रूपा माया मृत्युं प्रतिहतां लमीक्षेत स्त्रियं प्रत्येतदेवाह यामिति द्वाभ्यां ऋषभायतीं पुरुषवदा
चरन्तीं या वित्तादिप्रदं पतिं मन्यते सा स्त्री स्त्रीसंगात् पूर्वकालीनस्त्रीध्यानेन स्त्रीत्वं प्राप्तो जीवः ४०-४१ ॥

श्री भा टी ९६

लोके तिष्ठन्त्यपि पुण्येन यान्ति तत्र लोकानामपि लयमाह यदा चाहीन्द्रः अहीन्द्रः प्रलये भगवच्छेषे निशान्तो
तस्याभिमेव यान्तीत्याह त्रिभिः ४ ये तु कामार्थं प्रयोजनाय स्वधर्मे वर्तन्ते ते निःसंगाः अनासक्ताः न्यस्तानि ई-
श्वरे समर्पितानि कर्माणि यैः ५ विश्वतोमुखं विपरीतं पुरुषं यान्ति तथा च श्रुतिः सूर्यद्वारेण ते विरजाः

तत्र द्वयाक्रान्तमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् । गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ॥ ३ यदा चा-
हीन्द्रशय्यायां शेतेऽनन्तासनो हरिः । तदा लोका लयं यान्ति त एते गृहमेधिनाम् ॥ ४ ये स्वधर्मान्न दुह्य-
न्ति धीराः कामार्थहेतवे । निःसंगा न्यस्तकर्माणः प्रशान्ताः शुद्धचेतसः ॥ ५ निवृत्तिधर्मनिरता निर्म-
मा निरहंकृताः । स्वधर्माख्येन सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसा ॥ ६ सूर्यद्वारेण ते यान्ति पुरुषं विश्वतो-
मुखम् । परावरेशं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यन्तभावनम् ॥ ७ द्विपरार्धावसाने यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते ।
तावदध्यासते लोकं परस्य परचिन्तकाः ॥ ८ क्ष्माम्भोऽनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थभूतादिभिः प-
रिवृतं प्रतिसंजिहीर्षुः । अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं पराख्यमनुभूय परः स्वयम्भूः ॥ ९

प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मेति प्रकृतिमस्योपादानकारणं उत्पत्त्यन्तभावनं निमित्तकारणं परमेश्व-
रमिति हिरण्यगर्भोपासकानामपि क्रमेणात्यन्तमाह त्रिभिः ६ परस्य हिरण्यगर्भस्य परचिन्तकाः
परमेश्वरस्य हिरण्यगर्भोपासकाः ७ क्ष्मादीनि पंचमहाभूतानि मनश्चेन्द्रियाणि च अर्थाः शब्द-
ादयः भूतादिश्चाहंकार एवमादिभिः परिवृतं प्रतिसंजिहीर्षुः संहर्तुमिच्छुः अव्याकृतं मायेश्वरं ।

[illegible] ८

46

कृचिदयमेकः स्थाणोपाधिकः पद्मतेनतत्रायमर्थः द्रव्योपलब्धिस्थानस्य स्थूलशरीरस्य द्रव्येक्षायोग्यतायोग्यता
तत्पंचत्वंमरणंअहंमानादिदमेवाहमित्यभिमानेनद्रव्यस्यस्थूलशरीरस्यदर्शनमुत्पत्तिः अत्रदृष्टांत
कथाः द्रव्यावयवस्यरूपादेर्दर्शनेयोग्यतायोग्यतायोग्यस्ममानमम ४६ यस्मादेवंस्वतोजीवस्यजन्ममरणादि
तस्मात्मरणात् संत्रासोनकार्यः जीवनंचकार्पण्येनकार्यंसंभ्रमश्चजीवनप्रयत्नेननुमर्वध्यामुक्तसंगोन
कर्थेजीवितमतआह ४७ सम्यक्दर्शनंविविचारयंतीतितथायोगवैराग्यावियचितेलोकेकलेवरंन्यस्यति

यथाक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यतायदा तत्पंचत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यायोग्यता ४६ तस्मा
न्नकार्यःसंत्रासोनकार्पण्यंनसंभ्रमः बुद्ध्वाजीवगतिंधीरोमुक्तसंगश्चरेदिह ४७ सम्यक्दर्शन
याबुद्ध्यायोगवैराग्ययुक्तया मायाविरचितेलोकेचरेन्न्यस्यकलेवरं ४८ इति श्रीभागवतेतृती
यस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेजीवगतिर्नामएकत्रिंशोध्यायः ॥ ३१ ॥ कपिलउवाच ॥ अथयो
मे गृहमेधीयान्धर्मानेवावसन्गृहे कामअर्थंचधर्मान्दोग्धिभूयःपिपर्तितान् सचापिभगवद्धर्मा
त्काममूढःपराङ्मुखः यजतेक्रतुभिर्देवान्पितॄंश्चश्रद्धयान्वितः १ ॥

तिप्यतस्मिन्नात्मनिर्मित्स्यान्नाचचरेदिहितपर्णः ४८ इतिश्रीभागवतेतृतीयेएकत्रिंशः ॥ ३१ ॥ द्वात्रिंशेमानि
केधर्मैरूर्ध्वांगतिंप्रदीयते तत्वज्ञानविहीनस्यततस्तस्यपुनरागतिः तदेवपापकर्मणांगतिमुक्त्वाइहलौकि
ककर्मणांगतिमाह अथेति योगृहस्थएवावसन् स्वान्धर्मान् दोग्धिदोहसाहकाममर्थंचतानदोग्धा
धर्मान्भूयःपिपर्तिप्रवर्तयति अनुतिष्ठते १ सोपिभगवद्धर्मात्पराङ्मुखःप्राकृता
न्देवान्पितॄंश्चयजतेकिंततआह २ तेषांश्रद्धयाकामात्मसक्तेश्चपितृदेवार्थंचव्रतेनियमोनियमसो

भा.तृ.टी. ... ४८ ॥

श्री
भा टी
ती
११३

यदाब्रह्मोपासकानामपिभेददर्शनान्नाभ्यामेवावृत्तिः तदाकाम्यकर्मणांकिंवक्तव्यमितितानाह येत्विहेतिपंचभिः ये
तिकर्मस्वासक्तमनसः तेन अप्रतिषिद्धानिकाम्यानिनित्यानिचकर्माणिकात्स्न्येनकुर्वंतीति ये॥ तोदति॥
नयथाधूमसमार्गे॥ पितृलोकेव्रजंतीतिपंचमेनान्वयःमध्येत्तन्निद १५ १६ इदानींसमासेनपापस्यकनीय

येत्विहासक्तमनसः कर्मसुश्रद्धयान्विताः कुर्वंत्यप्रतिषिद्धानिनित्यान्यपिचकृत्स्नशः १५ रज
साकुंठमनसः कामात्मानोजितेंद्रियाः पितॄन्यजंत्यनुदिनंगृहेष्वभिरताशयाः १६ त्रैवर्गिके
स्तेपुरुषाविमुखाहरिमेधसः कथायांकथनीयोरुविक्रमस्यमधुद्विषः १७
नूनंदैवेनविहितायेचाच्युतकथासुधां हित्वाशृण्वंत्यसद्गाथाः
पुरीषमिवविड्भुजः १८ दक्षिणेनपथार्यम्णःपितृ
लोकंव्रजंतिते प्रजामनुप्रजायंतेश्मशा
नांतक्रियाकृतः १९ ॥

उरुविक्रमस्यकथनीयस्यमधुद्विषःकथायांविमुखाःयेतेत्रैवर्गिकाः १७ येचाच्युतस्यकथासुधांहित्वाअ
सतांगाथाःशृण्वंतितेनूनंदैवेनविहताअभाग्याः १८ पितृलोकात्पुनःप्रजामनुप्रजादिषुप्रजायंते गर्भा
दानादारभ्यश्मशानांताःक्रियाःकुर्वंतीतितथोक्ताःकामिनस्तेपुनःप्रजायंतेतदाह १९ ॥

47

परेत्यदेहंगत्वाभगवंतंहिरण्यगर्भमनुप्रविष्टायेयोगिनः अमृतंपरमानंदरूपंप्रधानमव्यक्तंब्रह्मतेनैवसहो
पयांतिननुसर्वंयतस्तदा अगताभिमानाः तथाचश्रुतिः ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मा
नः प्रविशंतिपरंपदमिति भगवदुपासकास्तुसाक्षादेवतंप्राप्नुवंतिनतुक्रमेण अतस्त्वंसाक्षात्तमेवभजेत्याह ९ अ
थतंसाक्षाद्भावेनप्रेम्णा एवंतावद्भगवद्भक्तानांनिरंतरंसेवनतत्वाभिः भगवद्भेदेनहिरण्यगर्भोपासकानांक्रमोऽत्र

एवंपरेत्यभगवंतमनुप्रविष्टायेयोगिनोजितमरुन्मनसोविरागाः तेनैवसाकममृतंपुरुषंपुराणं
ब्रह्मप्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः ९ अथतंसर्वभूतानांहृत्पद्मेषुकृतालयं श्रुतानुभावंशरणं
व्रजभावेनभामिनि १० आद्यःस्थिरचराणांयोवेदगर्भःसहर्षिभिः योगेश्वरैःकुमाराद्यैःसिद्धैर्योग
प्रवर्तकैः ११ भेददृष्ट्याभिमानेननिःसंगेनापिकर्मणा कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मपुरुषंपुरुषर्षभं १२
ससंसृत्यपुनःकालेकालेनेश्वरमूर्तिना जातेगुणव्यतिकरेयथापूर्वंप्रजायते १३ ऐश्वर्यंपारमेष्ठ्यंच
तेपिकर्मविनिर्मितं निषेव्यपुनरायांतिगुणव्यतिकरेसति १४ ॥

के भेदेनोपासनंतुब्रह्मादयोऽप्यावर्तंत इति किमुतान्ये इत्याह चतुर्भिः १० योवेदगर्भःसोपिगुणव्यतिकरे
जातेपूर्वंयथाब्रह्मपदाधिकृतःसन्प्रजायतेनकेवलंसएवैकः किंतुऋषिभिर्मरीच्यादिभिःचसहजन्म
ति हृत्तद्वयभेददृष्ट्याभिमानेनकर्तृत्वादिति यथापूर्वंजन्मेत्यर्थः ११ निःसंगेननिष्कामेनकर्मणा किंकृत्वाप्र
जायतेऐश्वर्यंपारमेष्ठ्यंनिषेव्यपश्चात्सत्त्वादयोगुणाःगुणपिंडांप्रथमावतारंपुरुषं १२ येत्वत्रप्राप्यब्र
तेपिऋषिप्रभृतयः स्वकर्मनिर्मितंपारमेष्ठ्यंनिषेव्यपुरुषंचसंहृत्ययथापूर्वंव्यापिकोपिपुनरायांतीत्यन्वयः १४

श्री
भा ३
टी
११९

पराचीनैः पराङ्मुखैः शब्दादिवद्भ्रान्त्या प्रतीयमानेनार्थरूपेण ज्ञानरूपं निर्गुणं ब्रह्मैवावभाति न तत्त्वतः स्वप्रकाशत्वात्
अर्थरूपत्वमेव विवृत्य दर्शयति २७ महद्रूपः अहंकारः स च त्रिवृत् त्रिगुणात्मकः पुनश्च भूतरूपेण पंच
विधः इंद्रियरूपेणैकादशविधः स्वराड्जीवरूपः तस्य जीवस्यैव वपुरण्डं जगत् यतो येभ्यः महदादिभ्यस्ता
न्यवभाति न तु तत्त्वतः जन्म इत्येतत्प्रत्येति तन्मात्राह २८ एतद्वै ज्ञानमेवार्थस्वरूपेण प्रतिपन्नं यथैतत्तेना

एतावानेव योगेन समग्रेणात्र योगिनः युज्यतेऽभिमतो ह्यर्थो यदसंगस्तु कृत्स्नशः २६ ज्ञानमे
कं पराचीनैरिंद्रियैर्ब्रह्म निर्गुणं अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा २७ यथा महा
नहंरूपस्त्रिवृत्पंचविधः स्वराट् एकादशविधस्तस्य वपुरण्डं जगद्यतः २८ एतद्वै श्रद्धया भक्त्या
योगाभ्यासेन नित्यशः समाहितात्मा निःसंगो विरक्त्या परिपश्यति २९ इत्येतत्कथितं गुर्वि
ज्ञानं तद्ब्रह्मदर्शनं येनानुबुध्यते तत्त्वं प्रकृतेः पुरुषस्य च ३० ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो
भक्तिलक्षणः द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ३१

नुवदति २९ अनेन च ज्ञानयोगेन भगवानेव प्राप्यो यथा भक्तियोगेनेत्याह ३० हे गुर्वि मन्निष्ठो नैर्गुण्यो ज्ञान
योगश्च मन्निष्ठो भक्तिलक्षणश्च यो योगः तयोः द्वयोरप्येक एवार्थः प्रयोजनं कोसौ भगवच्छब्द उपलक्षि
तो ज्ञापको यस्य तदुक्तं गीतासु ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रता इति ननु ज्ञानयोगस्यात्मलाभः
फलं श्रवणादिना दृश्यते भक्तियोगस्य तु भजनीयस्य प्राप्तिः कथं तयोरेकार्थत्वमित्याशंक्याह श्रोतृत्वेनोप
पादयति ३१ ॥

48

ततस्ते पुनरिमं लोकं प्रतिपद्यन्त इति विभ्रंशिता उदया भोगसाधनं येषां २० परमेष्ठिनं परमेश्वरं तस्य गुणाना
श्रयते यया भक्त्या भजनीयं पदाम्बुजं यस्य तं एवं भवत इत्यर्थः २१ तदेवोपपादयति २२ यदास्य भक्तिवि
ते भगवत्यनुरागेण तस्मिन्नेव निश्चलं सदिन्द्रियवृत्तिभिः वैषम्यमर्थेषु पुनर्न गृह्णाति २३ तदैवात्मानं
स्वप्रकाशमीक्षते कथंभूतं सममेव तद्दर्शनेनात्त उत्थितो निःसंगो ससंगाद्धि वैषम्यं भवतीति निःसंगत्वे हेतुः हे

ततस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकमिमं सति पतन्ति विवशा दैवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः २० तस्मात्त्वं
सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनं तद्गुणाश्रयया भक्त्या भजनीयपदाम्बुजं २१ वासुदेवे भगवति भ
क्तियोगः प्रयोजितः जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनं २२ यदास्य चित्तमर्थेषु समेष्विन्द्रियवृ
त्तिभिः न विगृह्णाति वैषम्यं प्रियमप्रियमित्युत २३ स तदैवात्मनात्मानं निःसंगं समदर्शनं हे
योपादेयरहितमारूढं पदमीक्षते २४ ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान् दृश्यादिभिः पृ
थग्भावैर्भगवानेक ईयते २५ ॥

योपादेयरहितं ततउत्थितः पदं स्वरूपमारूढं परमानन्दोऽहमिति निश्चयेन प्राप्तमित्यर्थः समेधितत्व
नं तदेव साक्षाद्दर्शयति २४ ज्ञानमात्रमेव परं ब्रह्मादिशब्दैः प्रसिद्धं दृश्यादिभिः दृश्यशब्दस्पर्शकारणरूपेण पृ
थक्प्रतीयते ज्ञानमात्रेणैव समेधित्यर्थः ननु ज्ञानमात्रस्यात्मनः स्वरूपत्वात् नित्यप्राप्तमेवेति किमनेक
साधनसाध्येन योगेन प्राप्यमिति तत्राह २५ गुणातीतस्य प्राप्तिः प्रपंचसंगाभ्युदासापवर्गो फलमित्यर्थः नन्वेक

श्री
भा टी
टी
३

श्चगृहमात्तत्र उपदेशेनाधिकारिणो दर्शयति द्वाभ्यां खलायेति दृजकाय भिन्नाय डाचाराय धर्मध्वजा
ययदांभिकाय अधिकारिणमाह द्वाभ्यां पत्रुत्तु अवणान कीर्तनपरस्यापि मत्पदप्राप्तिरेव फलमित्याह अथ
पीवकार. सापि मत्पदवीमेति हि निश्चितं ४३ इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां टीकायां तृतीये त्रिं पा. ३२ त्रया
स्त्रिंशे तु तस्यैवं कपिलस्योपदेशतः ज्ञानलाभेन तन्मातुर्जीवन्मुक्तिर्निरूप्यते विस्रस्तमोहपटलमाव
रणीयस्मात् तत्त्वान्येव विषयः तेनांकिता सिद्धिः सा भूमिर्यस्य ज्ञानेन तस्य भूमिरिति तेन प्रवर्तन्ते कथितवाक्यान्तरज्ञो

बहिर्जातविरागाय शान्तचित्ताय दीयतां निर्मत्सराय शुचये यस्याहं प्रेयसां प्रियः ४१ य इदं
शृणुयादंब श्रद्धया पुरुषः सकृत् यो वाभिधत्ते मच्चित्तः स ह्येति पदवीं च मे ४२ इति श्री
भागवते तृतीयस्कंधे द्वात्रिंशत्तमोध्यायः ३२ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ एवं निशम्य कपिलस्य
वचो जनित्री सा कर्दमस्य दयिता किल देवहूतिः विस्रस्तमोहपटला तमभिप्रणम्य तुष्टा
व तत्त्वविषयांकितसिद्धिभूमिं १ श्रीदेवहूतिरुवाच ॥ अथाप्यजोन्तःसलिले शयानं भूतेंद्रि
यार्थात्ममयं वपुस्ते २ गुणप्रवाहं सदशेषबीजं दध्यौ स्वयं यज्जठराब्जजातः २

पितवबवपु केवलं ध्यानगम्यत्वात् स च स्वयं मात्राद्यस्पृष्टत्वात् ज्जठराब्जजातः संभवानेव विश्वसर्गादि
विधत्ते ननु तव सर्गादिकर्तृत्वं कस्मिंश्चित्कालविशेषे भूतं त्वं मम याकथं जठरे भूतः तत्र याणां मध्ये कथं भूतो
वपु सत्त्वं तत्तत्रहेतुः अंतःसलिले शयानं कीदृशं भूतानि चेंद्रियाणि चार्थाश्च शब्दादयः आत्मा च मनः
एतन्मयं एतद्धामस्थित्यर्थं अतः गुणानां प्रवाहो यस्मिन् तत् अतः सदशेषस्य
कार्यकारणस्य बीजं कारणं २ ॥

यथा बहूनां रूपरसादीनां गुणानामाश्रयो गुडक्षीरादिः एक एवार्थो मार्गभेदप्रवृत्तिभिरिन्द्रियैर्नानाप्र
तीयते चक्षुषा शुक्ल इति रसनेन मधुर इति स्पर्शनेन शीत इति तथा भगवानेव तत्तद्रूपेणाववासते शास्त्रमा
र्गमेव प्रपञ्चयति त्रिभिः ३१ क्रियया पूर्त्तरूपया क्रतुभिर्यागैः मर्षणं मीमांसा आत्मेन्द्रियजयेन ३२
उभयचिह्नेन सकामनिष्कामलक्षणेन तन्मेवाह य इति ३३ अथ सकामधर्मप्राप्यस्वर्गादेरपि भगवत्पद

यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः एको नानेयते तद्वद्भगवान् शास्त्रवर्त्मभिः क्रियया क्र
तुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः आत्मेन्द्रियजयेनापि संन्यासेन च कर्मणाम् ३२ योगेन विवि
धाङ्गेन भक्तियोगेन चैव हि धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ३३ आत्मतत्त्वावबो
धेन वैराग्येण दृढेन च ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक् ३४ प्रावोचं भक्तियोगस्य
स्वरूपं ते चतुर्विधं कालस्य चाव्यक्तगतेर्योऽन्तर्धावति जन्तुषु ३५ जीवस्य संसृतीर्बह्वीरवि
द्याकर्मनिर्मिताः यास्वङ्ग प्रविशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः ३६ नैतत्खलायोपदिशेन्ना
विनीताय कर्हिचित् न स्तब्धाय न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च ३७ न लोलुपायोपदिशेन्न गृहा
रूढचेतसे नाभक्ताय च मे जातु न मद्भक्तद्विषामपि ३८ श्रद्दधानाय भक्ताय विनीताया
नसूयवे भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाभिरताय च ३९ ॥

सगुणं स्वरूपमित्यर्थः एभिर्वर्त्मभिः स्वदृक् स्वप्रकाशात्मदेवं ज्ञानयोगस्वरूपं संक्षिप्य उक्तस्य च भक्तियो
गेन समानार्थत्वमुक्त्वा भक्तियोगस्वरूपं संहरति ३४ चतुर्विधं त्रिगुणनिर्गुणभेदेन अन्तर्धावति उत्प
त्तिनिधनादि करोतीति ३५ ॥

अहो बतेति । श्वपचोऽपि यस्य जिह्वाग्रे तव नाम वर्त्तते स श्वपचोऽप्यतः अस्मादेव हेतोः गरीयान् यस्माद्धे
तोः वर्त्तते अतः । जिह्वाग्रेऽनेनाग्राह तपस्तेपुः कृतवन्तः जुहुवुः होमं कृतवन्तः सस्नुः तीर्थं स्ना
ताः आर्याः सदाचाराः ब्रह्म वेदमनूचुः अधीतवन्तः तन्नामकीर्त्तनेन पवित्रा येन भूतेभ्योऽप्युत्तमा इत्यर्थः
यद्वा जन्मान्तरे तैः तप आदि सर्वं कृतमिति तन्नामकीर्त्तनेन महाभाग्योदयाद्गम्यत इत्यर्थः ७

अहो बत श्वपचोऽतो गरीयान्यज्जिह्वाग्रे वर्त्तते नाम तुभ्यं तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मा
नूचुर्नाम गृणन्ति ये ते ७ तं त्वामहं ब्रह्म परं पुमांसं प्रत्यक्स्रोतस्यात्मनि संविभाव्यं स्वते
जसा ध्वस्तगुणप्रवाहं वन्दे विष्णुं कपिलं वेदगर्भं ८ श्रीमैत्रेय उवाच ईडितो भगवा
नेवं कपिलाख्यः परः पुमान् वाचाविक्लवयेत्याह मातरं मातृवत्सलः ९ श्रीकपिल उवा
च मार्गेणानेन मातस्ते सुसेव्येनोदितेन मे आस्थितेन परां काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि १० श्र
द्धत्स्वैतन्मतं मह्यं जुष्टं यद्ब्रह्मवादिभिः येन मामभयं याया मृत्युमृच्छन्त्यतद्विदः ११ मै
त्रेय उवाच ॥ इति प्रदर्श्य भगवान् सतीं तामात्मनो गतिं स्वमात्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलोऽनुमतो
ययौ १२ सा चापि तनयोक्तेन योगादेशेन योगयुक् तस्मिन्नाश्रम आपीडे सरस्वत्याः समा

प्रत्यक्स्रोतसि प्रत्याहृते आत्मनि मनसि संभाव्यं चिन्त्यं वेदा गर्भे यस्य सः ८ अविक्लवया गंभीरया
वाचा ९ सुसेव्येन सम्यगोदितेन आस्थितेन अनुष्ठितेन परां काष्ठां जीवन्मुक्तिं अवरोत्स्यसि प्राप्स्यसि
१० अतद्विदः मन्मतमविद्वांसः ११ अनुमतः अनुज्ञातः १२ सरस्वत्या आपीडे शिरोभूते तस्या
सरस्वत्या इति पाठे मकुटे ... सेविते बिन्दुसरसि समाहिता बभूव कपिलस्तामसतीं समाहितां त्यक्त्वा ययौ १३

कथंभूतो भगवान् सर्गादिर्विधत्ते गुणप्रवाहरूपेण विभक्तवीर्यः शक्तिर्यस्य शक्तिद्वारेण विधत्ते न स्वतोऽनीह इत्यर्थः यतः अनीहो निष्क्रियः तर्हि कथं शक्तिद्वारेणापि कर्तृत्वं सर्गादि विधत्ते अवितथाभिसंधिः सत्यसंकल्पः किं सर्वं विधत्ते आत्मना जीवानामीश्वरः जीवानां भोगार्थमित्यर्थः ननु कथमेकरूपविचित्रान् भोगान् विदध्यात् अतर्क्याः सहस्रमपरिमिताः शक्तयो यस्य किंच प्रलयाय यस्योदरे पतितं विश्वमासीत् सर्वं जगद्येन कथंभूतः ननु शिशोर्मयि किमेतत् दृश्यते तत्राह वटपत्रे इति अंघ्रिपादांगुष्ठं पिबतीत्यंघ्रिपानः इदं मम शिशुत्वेन दर्शितमासीदिति भावः ४ अथवा नेदमाश्चर्यमिदं

स एव विश्वस्य भवान्विधत्ते गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः सर्गाद्यनीहोऽवितथाभिसंधि-
रात्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः ३ सर्वं भवंतं जगदम्बुजाक्ष कथं त्वयेशोदरपतितमासीत्
विश्वं युगांते वटपत्र एकः शेतेस्म मायाशिशुरंघ्रिपानः ४ त्वद्देहतेजः प्रणमाम्यपाप्मनो
निदेशभाजां च मतां विभूतये यथा वदन्ति यत्र भवन्मुकुन्द पादयोः परिपालनाय
ये ५ यन्नामधेयं श्रवणानुकीर्त्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपि क्वचित् श्वादोऽपि सद्यः सव-

पत्यात्मकत्वं जगतोऽभूतः किं त्वया महायज्ञत्वं दिव्यायामाविर्भूतोऽसीत्याह त्वद्देहतेजः प्रीतये तन्नाशिताशेषपापानां निदेशभाजां आज्ञाकारिणां भक्तानां विभूतये मत्कृते आत्मरूपेणावतीर्णोऽसि निदेशभाजां निर्मितस्तिरस्कृतप्रदर्शनाय अतस्त्वं दर्शनात् कृतार्थोऽस्मीति केऽस्मत्सम्यगाह ५ यन्नामधेयस्य श्रवणाद्भिर्नामधेयस्य तत्त्वं तस्य कुतो भगवतस्तव दर्शनात् कश्चित्कदाचिदपि श्वानमिति श्वादः सोऽपि सवनाय सोमयागाय कल्पते योग्यो भवतीति केन नमश्चित्तेन दर्शनेन पापानि ६ ॥

दृष्टे वत्से गौरिवाभूत् विरहान्तध्यानफलमाह २१ निस्पृहा निर्वासना बभूव २२ कपिलः
सुतो यदाह तद्भगवतो रूपं ध्यायती तेन तदात्मानं विश्वतोमुखं सर्वगतं च ध्यायती ब्रह्मण्येवावस्थितमतिर्ब
भूवेति त्रिभिरन्वयः २३ केन ध्यायती विशुद्धेन मनसा विशुद्धिकारणान्याह भक्तिप्रवाहरूपो यो यो
गस्तेन युक्तानुष्ठानेन ज्ञानेन तेनैव युक्तानुष्ठानेन च गीतासूक्तं युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्त

वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्यविरहातुरा। ज्ञाततत्त्वाप्यभून्नष्टे वत्से गौरिव वत्सला २१ तमेव
ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिं। बभूवाचिरतो वत्स निस्पृहा तादृशे गृहे २२ ध्यायती भगव
द्रूपं यदाह ध्यानगोचरं। सुतः प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिन्तया २३ भक्तिप्रवाहयोगेन वै
राग्येण बलीयसा। युक्तानुष्ठानजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना २४ विशुद्धेन तदात्मानमात्मनि
विश्वतोमुखं। स्वानुभूत्या तिरोभूतमायागुणविशेषणं २५ ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगव
त्यात्मसंश्रये। निवृत्तजीवापत्तित्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः २६ नित्यारूढसमाधित्वात्
परावृत्तगुणभ्रमा। न सस्मार तदात्मानं स्वप्ने दृष्टमिवोत्थितः २७ ॥

स्वप्नावबोधस्य यो गोभवतीत्युक्तं विहेति ब्रह्महेतुना ब्रह्मत्वापादकेन २४ विश्वतोमुखं देहे तु स्वानुभू
त्या प्रकाशेन तिरोभूतं मायागुणविशेषणं परिच्छेदो यस्य २५ कथंभूता ब्रह्मणि जीवानां संश्रये भगव
ति तस्या जीवन्मुक्तिमाह सार्धैस्त्रिभिः निवृत्ता च निवृत्ता जीवापत्तिर्जीवभावो यस्यास्तस्या भावस्तत्त्वं तस्मात्क्षीणाः
क्लेशास निर्वृतिः स्वात्मानं जीवनं न सस्मारेत्यन्वयः ननु तथापि गुणानां विद्यमानत्वात्कथं न सस्मार ए
तत्राह २६ नित्यारूढत्वेनाप्रतिष्ठः समाधिर्यस्यास्तस्या भावस्तत्त्वं तस्मात्परावृत्तः पातो गुणानिमि

॥ २

अभीतां विश्ववागामवगाह्य स्नानं तेकपिशान् पिशाङ्गान् स्नातएवकुटिलानकेशान्तत्यात्मानंदेहेचीर
धांशिताकणांचविभ्रतीमतीवदनेकिंचिदानवीचक्षुषोकयाकुलेचकारेतिशेषेणान्वयः २४ प्रजापते।
कर्दमस्यतपोयोगाभ्यामतिपार्थितं स्वर्गाहं सा हित्वा पुत्रमथ ते स्वरविरहातराभीति वदनेकिंचिदानि
वीचक्षुषोकयाकुलेचकारेतिशेषेणान्वयः २५ यत्रगाहंमध्येतीरफेणानिभासर्द्धश्रेष्ठाः सायाश्रासन्।

अभीताविगाह्यकपिशानङ्गदिलानकुटिलालकान् आत्मानं चोग्रतपसाविभ्रतीचीराणि
कृशाम् २४ प्रजापतेः कर्दमस्य तपोयोगविजृम्भितं स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यंप्रार्थ्यंवैमानिके
रपि २५ पयःफेनानिभाःशय्यादान्ताह्यरुक्मपरिच्छदाः आसनानिचहैमानिसुस्पर्शा
स्तरणानिच २६ स्वच्छस्फटिककुड्येषुमहामारकतेषुच रत्नप्रदीपाआभान्तिललनारत्नसं
युताः २७ गृहोद्यानंकुसुमितैरम्यंबहुमराद्रुमैः कूजद्विहङ्गमिथुनंगायन्मत्तमधुव्रतं
२८ यत्रप्रविष्टमात्मानंविबुधानुचराजगुः वाप्यामुत्पलगन्धिन्यांकर्दमेनोपलालितम्
२९ हित्वातदीप्सिततममप्याखण्डलयोषिताम् किंचिच्चकारवदनंपुत्रविश्लेषणातुरा ३०

णानिभांतिदेवहूतिनामेचकाञ्चनाग्रामयपरिकराः आसनानिपीठादीनिसुस्पर्शान्यास्तरणानिपेड
२६ २७ बहुमराद्रुमैः २८ यत्रोद्यानेप्रविष्टमात्मानंदेवहूतिरिति २९ इदंसौभाग्यमपीईप्सिततमं
प्राप्तमिष्टतमंतत् हित्वाप्यभिमानंत्यक्त्वासहकृद्धियोगसमयेस्वहृतांमाह्य ३० ॥

श्री
भा. त.
टी.
१२२

उपपन्नात्मर्थंसमाहितमास्ते ३५ प्रकारमणार्थंमपमेहृयति यन्तदितिवन्तया ३६ एतत्श्रवणकीर्तनफलमा
हयःति स्वपर्णकेतौयातध्वजे उपलभतेप्राप्नोति ३७ इति भागवते महापुराणे श्रीभावार्थदीपिका

आत्मयोगं समास्थाय सांख्याचार्यैरभिष्टुतः त्रयाणामपि लोकानामुपशान्त्यै समाहितः ३५
एतन्निगदितं तात यत्पृष्टोऽहं तवानघ कपिलस्य च संवादो देवहू-
त्याश्च पावनः ३६ य इदमनुशृ- णोति योऽभिधत्ते कपिलमुनेर्मत-
मात्मयोगगुह्यं भगवति कृ- तधीः सुपर्णकेतावुपलभते
भगवत्पदारविन्दम् ३७ इति श्रीभागवते महापुरा- णे
णे तृतीयस्कन्धे श्री शुकदेवपरीक्षित्संवादे वि-
दुरमैत्रेयकथने देवहूतिं प्रति श्रीमत्कपिलमुनिना
नकथने देव हूतिसमाधि
र्गतिर्नाम त्रयस्त्रिं- शत्तमोऽध्यायः
समाप्तश्चायं तृतीयस्कन्धः

ओं तृतीयस्कंधे टीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां तृतीयस्कंधे त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ३३
समाप्तमिति तृतीयस्कंधटीकायाम् ३ ॥

परतः परामिवैककं समस्तं विद्याधरीभिः पोषणीयस्याधिमनोग्लानिः तदसम्भवात्कृशो मलैरवच्छन्नो
पि बभौ २८ दैवगुप्तं प्रारब्धकर्मपालितं निर्वाणं नित्यमञ्जनं ३० देवी रविश्रुतं ३१ सौम्यतत्सौम्यात्मनाम

तद्देहः परतः पोषोऽप्यकृशश्चाध्यसम्भवात् बभौ मलैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः २८ स्वा
ङ्गं तपोयोगमयं मुक्तकेशं गताम्बरं दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवप्रविष्टधीः २९ एवं सा कपिलो
क्तेन मार्गेणाचिरतः परं आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं भगवन्तमवाप ह ३० तद्वीरासीत्पुण्यतमं
क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतं नाम्ना सिद्धपदं यत्र सा संसिद्धिमुपेयुषी ३१ तस्यास्तद्योगविधुतमा
र्त्यं मर्त्यमभूत्सरित् स्रोतसां प्रवरा सौम्य सिद्धिदा सिद्धसेविता ३२ कपिलोऽपि महायोगी भगवान्
पितुराश्रमात् मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ ३३ सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोग
णैः स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः ३४

पारीरंसरिदभूत् कथंभूतं योगेन विधुतानि विलीनानि मार्त्यानि दैहिकानि यानि मलानि यस्याः कपिलो ययावित्युक्तं
तदेव प्रपंचयति त्रिभिः ३२ समनुज्ञाप्यानुज्ञां प्राप्य ३३ दत्तमर्हणं पूजा निकेतनं च स्थानं यस्मै ३४